

СУЧАСНІСТЬ

ВЕРЕСЕНЬ 1970 · Ч. 9 (117)

ПОЕЗІЇ Я. ТУДОРКОВЕЦЬКОЇ

**ПЕРЕКЛАДИ В. ОЛЕКСАНДРОВА
З А. ГЕКТА ТА А. РІДА**

**Ф. О. МІКШЕ: МІРКУВАННЯ ПРО
МОЖЛИВУ РОСІЙСЬКО-КИТАЙ-
СЬКУ ВІЙНУ**

**М. ПРОКОП: ПРО НОВИЙ ЛЕНІН-
СЬКИЙ ЗБІРНИК ТА ІНШЕ**

**«SUČASNIST» — SEPTEMBER 1970
8 MÜNCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III**

У видавництві «Сучасність» вийшла друком книжка:

ДЕНІ ДІДРО

ЖАК ФАТАЛІСТ І ЙОГО ПАН

Повний текст у перекладі Івана Кошелівця

Роман про любов і надзвичайні пригоди двох мандрівників, які їхали невідомо звідки й невідомо куди, не знаючи мети своєї подорожі.

Роман має 280 стор. нормальної вісімки і коштує в окремих країнах:

Канада й США: 4 дол.

Німеччина: 15 НМ.

В інших країнах рівновартість 4 доларів.

Замовляти можна в усіх українських книгарнях або безпосередньо у видавництві «Сучасність».

Вийшли з друку два томи

АНТОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ НА ЗАХОДІ

КООРДИНАТИ

Упорядкували: Богдан Бойчук та Богдан Т. Рубчак

Вступна стаття Івана Фізера.

Том I має 404 стор., том II — 488 стор. Ціна кожного тому: в картоновій оправі — 4.90 амер. дол. або відповідно в іншій валюті; в полотняній оправі 5.90 амер. дол.

Книгарням та кольпортерам даємо 35% опушту.

Замовлення просимо надсилати на адресу нашого видавництва або його представників в окремих країнах.

СУЧАСНІСТЬ

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ВЕРЕСЕНЬ 1970 · Ч. 9 (117)
РІК ВИДАННЯ ДЕСЯТИЙ
МЮНХЕН

СУЧАСНІСТЬ

УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ЗАКОРДОННИХ СТУДІЙ
СУЧАСНІСТЬ

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Богдан Бойчук, Вольфрам Бургардт, Богдан Кравців, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Володимир П. Стахів, Олег С. Феदिшин

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Передруки та переклади дозволені тільки за виразним поданням джерела.

Gemäß dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V.
8 München 2
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz
Verantwortlicher Redakteur: Wolodymyr P. Stachiw

Druck: »Logos« GmbH, Buchdruckerei und Verlag,
8 München 19, Bothmerstraße 14.

Птиці

Ярина Тудорковецька

Ладі

Була неділя і було тихо,
так тихо, що я обернулася
лицем до тиші.
І саме тоді прилетіли птиці.
І зашуміли їх крила,
і світ за хатою видихнув з себе
таку глибоку атональність
такої суміші, як мое тісто
на стільниці, о Боже мій,
дерева троцили мармур синій неба,
смереки скидали гнилі шпилиці,
трави замітали торішні гриви,
а птиці краяли великі куски
повітря, облітали їх тричі,
як колись золотокопи свої дільниці.
Вони все ще шукали сліду старого,
були непевні одне одного.
Їх крила скрипіли, зранені дорогою,
яку вони пролетіли.
І тоді раптом стало тихо.
А в тиші чути було знову
тонке піяніссимо одного тону.
То радість так тягнула звук
із свого лона
на привітання птиць,
що знову були дома.

☆

Я думала птиці тягнуть струни,
летіли з вітрами, морями,
без компасів, понад містами,
назад до моєї смереки.
Струнами, як срібним дротом,
обведена земля округла.
До струн доторкаючись крилами,
летять ті птиці світами.
Струни біжать до моєї смереки.
І так мені жаль, я людина
велика,
та не бачу ні струн на дротах,
тільки бачу я птиці.

Я не садила тієї смереки,
 що тут апартментгавзом
 для птиць: а вони не заблукались.
 Трохи сварились за поверхи
 і за двері під великим гіллям.
 А я така рада, що немає у мене
 котів: між нами перфектне домовлення.
 Їм вигідно в моєї смереки.
 Та вони не знають, що тут я чужинка
 з папером від королеви *Elizabeth II*
 і серцем, що має два великі крила.
 І чолом, де проходить срібна нитка,
 тільки я не бачу її, бо я усміхаюсь,
 і не бачу нитки тієї біля мого чола,
 я тільки знаю, що вона мене рве
 так міцно, що я хочу летіти,
 розкрити крила і приторкнутись
 до срібла тонкого, яке веде
 птиці по кулі земній додому.
 Я людина така велика,
 але
 мені не вільно до мого дому.

Всі тут кажуть мені чужинці,
 що це нічого,
 я тільки смішна своїм хотінням.
 До всіх чужинців я усміхаюсь,
 бо вони всі милі до мене,
 і я ходжу по вигідних килимах
 і сплю накрита шовками,
 як давно королі,
 і дивлюся крізь стіни моєї хати,
 де я королева для самої себе.
 І кричу вголос мислями,
 що є мої,
 і розкладаю думки
 своїми любовами.
 У вазоні є моя вартість,
 як папороть, що чекає квіту,
 я поливаю її коріння
 поживою,
 що іде крізь мене з палеоліту,
 тільки сонце світить поза хатою
 моєю.
 І я розпливаюся, як розщеплений
 образ у дзеркалі, де бачу себе

і очі великі, що були моїми.
Бачу порожнечу якусь таку велику,
як те повітря, що його краяли
птиці, коли летіли, прип'яті
крилами до тремтіння,
несучи себе до себе,
під смереку мою
додому — щасливі.
Бачу себе велику
— таку велику
і не можу летіти,
бо світ і ти заплутали
мої крила.

☆

Тепер тебе кличуть струмені,
може, це повітря товстих
автострад, яких я не бачу
так добре, як колись.
І вони такі густі проходимими
і їх катеринками.
Всі грають уголос.
І мого голосу вже не
буде тобі чути.
Коли я стишила його
і вмовкла, ти відідхнула
з такою радістю,
бо не хотіла його більше
чути.
І тоді ти злякалася перший раз
і злякалася другий раз.
Твої очі благали мене
не держати тебе на краечку гнізда,
що почало хилитатися
нашою напругою.
Бо я хотіла вложити
усі вартості
під крила тобі,
а ти не могла підняти тягару
і почала боятися знову лету,
що чекав тебе.

Тоді — ти клюнула мене
в саме серце
і вибрала звідти,
з самої мене,
той великий гін.
Це був
твій третій раз,

якого тобі не треба було
вже боятися,
бо всі ми хотіли
того гону,
що зрушив твій лет
понад болем моїм.
З рани моєї,
що мала засклепитися
разом з радістю моєю,
капали краплини крові,
з шуму
твоїх
розпростертих крил,
як колись із твого
першого крику.

✱

І тоді я злякалася
перший раз,
бо я побачила —
ти летиш над
вогнем, бо хочеш
знати правду про нього,
як Тома, що торкнувся
так само
думок Христа.

Я злякалася другий раз,
бо правди літають,
як кулі, і цілять
всі для себе,
щоб могли жити
тілами тремтливими.

І коли я злякалася третій раз,
я почула, як біля
мене задзвеніли струни.
— О, мої струни, моєї правди,
ви здригнулися з такою силою
для мене,
що я повірила:
ти доторкнешся до них колись,
літаючи автострадами,
знайдеш їх здивовано
як ембріони себе самої,
що створені з мільйонів
нас,
як ритм, як удар крові
у б'ючці,
у мозку,

у голубій мові,
що шумить далекими
водоспадами краси,
якої ти ще не
знаєш,
але під крилом твоїм
виросте туга
за ствердженням твого
Я,
така велика сила
любови,
що опромінить тебе
неначе свічками.

☆

О земле,
у струмені засотана
округлі,
в тебе стільки ще
проституток
у брамах слів,
де зліплені ідеї,
як принада,
як велика сітка
зловити тебе.

☆

А тобі треба летіти,
треба знайти дорогу
до твого дому.

Квітень, 1969

Київ

РОМАН (III)

Олекса Ізарський

14

У Вікторовій долоні потиск золотої руки. Перед очима — жовтувата карина, клейка пухлина тугого рота, в роги скручені плянтації тютюну над круглуватим чолком, вузький кут тендітного підборіддя, дрібні плечі й відповідний до них стан ще зовсім юної і вже цілком дозрілої жінки. Тло портрета — лаштунки в старомодному фотоательє?! — скляні двері комфортабельного будинка, кварталу насупроти театру, над сквером на площі, потім трохи кривий і трохи загнутий догори полозок великоміської вулиці — Миколаївська. Та памороки розчавив воронуваний дах над долиною Хрещатика, над розмоченою дощем і продертою горами шахівницею чорних, синіх і білесих будов.

Схвильована душа. Добре, що він не став дівчині доводити, що можна бути патріотом й одноразово «uomo universale». Мірра розбалакалася про сучасну російську літературу й «захалаявну творчість» у наш час: про недоторкальність найцікавіших для справжнього мистця тем... Та Віктор розмови не підтримав, слава Богу.

В його голові промайнуло кілька серій запізнених удосконалень до вже приблизно висловлених думок. Тепер вони легко складалися в чіткі, то принадно барвисті, то завидно сухі сентенції. Мислі, ледь донесені Міррі годину тому, — квітники! Проте несподіванка шпичкою прохромила свідомість: доглибинно радувало душу не висловлене, а промовчане.

Говорити, здається, варто тільки те, що й писати.

На Хрещатику ноги ладні були піти п'ятами наперед. Ясна пляма в грудях до тла розтопила сумнів: поклади, хлопче, ковнір піджака на плечі і зайди по пошту!.. Треба було самому собі довести, що то очі й душу сліпило бажання пережити «пошту», а не передчуття... Та на Віктора чекало кілька листів, грошевий переказ на сімдесят п'ять карбованців від батька і бандероля від Лялі з Москви.

Вісь цілої каруселі Вікторових почувань — жага надолужити змарнований час. Йому здавалося, наче настав час для поновлення себе в студентських правах... і надолуження давно занедбаних знань! Віктор зрадів, що піддалися рукам кам'яні двері університету. І таке приємне здивування: жодних змін у вестибюлі і в читальній залі університету!

Впершися ногами в чорну четвертину стола, а плечима у свого сусіда, чекав на свого господаря набитий книжками учнівський портфельчик. До нього на стіл простягнув шию в зеленій облямівці дубовий стілець.

Ні одного знайомого обличчя довкруги, мало не самота кабінету.

Насправді люди і речі стали на свої звичні місця через три години. Як розігрівся й зморився мозок! Як перед прогулянкою коридором Віктор, вже навстоячки, пролетів татового листа на три чверті сторінки, десять аркушів «Щоденних нотаток» Наталії Олександрівни Лісовської, заглянув у «повернутий Україні» Лялею примірник «Пана Тадеуша» в перекладі М. Рильського, у її дивний «філософський трактат».

У коридорі Віктор зустрів Галю Костюченко й Тетяну Новак. Галя ніколи ще не була такою скраклею: на грудях кістки вишикувалися кроквами, наполовину випарувалася шкіра. Тільки козацьким оселедцем стирчало посеред голови чорне прядиво, безнастанно мокрили надто помітні зарізи ніздрів, в очах біліла безвість. Тетяна — по вінця виповнена соком. І тяжка: рожевий чавун.

Віктор щодня зустрічав їх, поодиноці й разом, на лекціях і в читальній залі. Проте дивувався їм також щодня. Все помітніше зближуючися, вони найпоказнішим чином і безжодної потреби виявляли на людях взаємну неприязнь, незгоду.

Місяць часу було досить, щоб дійсно понадлюдська воля розпорочила й перетрусила, на свій кшталт перегрупувала студентів німецької й англійської групи. Процес цей тяжко було збагнути, але не помітити безумовного глузду його просто неможливо. Він був складнішим за суму дійсних і уявних національних інтересів і національних забобонів, від суми соціальних упереджень і від різниці соціальних щаблів. Галя і Тетяна були бігунами однієї плянети.

Галя в коридорі закидала на Віктора хворостинки руки, маніжилася й безнастанно торохтіла. Розповіла, між іншим, що до нього, Віктора, вже прилипло прізвисько: Ієсус Христос! А Яша Епштейн — лорд Байрон. Що у жовтні листопаді «Портфель», Іван Кириченко, одружиться з «Оселедцем», Гільдою Штаффенберг. Що наразі й роман Тараса Лінницького з Вірою Ляшенко.

— А у вас роман на два фронти.

— А ще й Ієсус Христос!

— На два, дороженький, на два. Дві чорнявки! Не придурійтесь!

— Справді, чорнявки?

— Соня Бернштейн і «француженка» з третього поверху. Нам усе відомо!

— А Мірру Ефрос забули.

— Мірра Ефрос — «тень на плетень». Ви сидите поруч Мірри, а заглядаєте, наче у вікно, на Соню! У..у! — І Галя спонула на Вікторові груди цілу гору кулачків.

— Нічого сказати, добрий з мене Ісус Христос!..

Піщана Тетянина кофточка безрукавка ладна була розтопитися або спалахнути. Врятувала її від огню тільки старанно наprasована льняна блузка з українською вишивкою на бочоночках-рукавах. Наприкінці розмови товаришка спробувала вштовхнути Галя у двері бібліотеки, погрожувала заткнути їй горлянку кулаком. — Ну, який жах! Що за ба-зикання до самозабуття!..

А, Галині здібності феноменальні. Галя, серйозно, — мовник. У протилежність до Тетяни, сітка її асоціацій, її вгадування, передчуття граматичних форм і законів — без межі, без краю. Плюс — фотоапарат замість пам'яті! А вухо у неї, вимова!..

— Я вас люблю, Вікторе, а Тетяна вас ненавидить! — залементувала навіжена, пручаючись, коли подруга насправді приперла її до ґратів балюстради над сходами. Віктор — у чому справа? чому Ісус Христос? — скористався з нагоди і пішов, точно як зі сцени, з паркетного коридору до читальні. Через півтори години він знову опинився в коридорі, біля вікна насупроти входу до актової залі. З Ільком Дзюбою.

Німецькі курси ставали щораз то недосяжнішими для Ілька. А після позалекційного читання у професора Гільдебранд, Віктор назавжди припинив доти щоденні й самовільні підпомагання, підбадьорювання і підхвалювання. Особистої прихильності, ні взаємної, ні, розуміється, односторонньої, за ними ніколи не значилося. Їм би жити на різних півкулях! Історія посватала їх самочинно. Безперечно, вимагав єдності і неугавно прогрівав вогнем людську байдужість розум. А, може, насправді... справа була незрівняно складною. Може, навпіл було поділено і почуття, і судження глузду. Може, все це мінливий візерунок, неугавний процес?

Біля купок конспектів, підручників і словників на лутці схожого на іконостас вікна товариші простояли до десятої години. Надаремне з Вікторової кишені поповиглядав календарець-нотатник. У ніч промайнули вже приготовані для Лялі слова, речення. На чорній дошці пронудьгував вечір і «Оберман», і Мальвіда фон Майзенбург з Роменом Ролляном, і Міцкевічів «Пан Тадеуш», і Поль Верлен. За тиждень Ілько Дзюба зашвився серйозно, почав тонути.

У читальній залі сивобородий дідусь, сторож у чорному піджаку й вишиваній сорочці, вовтузився із своїм мільйоном газет. А більше на всьому просторі від стіни до стіни не залишилося ані голови. Давно вже розійшлися портфелі. Уяву вразив чорний шриффт столів. Клонув образ: зала — глибинний друк, тривимірна сторінка.

Прощання настіх, у дверях читальні, здалося Ількові не достатнім. Почуття було, що треба на Віктора почекаати на закруті сходів перед пустим уже — колба — вестибюлем. Двері відчинили спільними зусиллями рук і плечей. На нічну Володимирську вийшли, як на ріку.

— Добраніч! — оце було справжнє прощання. На чорно-синьому бульварі.

За вечір погас синяк над містом. У небі, звечора, привидівся світанок. Дощове повітря, у жовтні, запахло і бруньками, і снігом. Над пустирем на розі Великої Васильківської й Поліцейської небо надулося, покругліло. Ще трішки випростаються його зібгані фалди — і Земля навіки полетить у космос без свого шовкового халата.

Вечір на кухні Шайкевичів теж до дрібниць нагадував ранок.

Хаїна подрана кофта біля груби-голландки, посеред розпеченого чавуну, як у басейні, алюмінійовий лебідь з чорним підкриллям, — його намірилася перехопити брудночервона рука, слідує груша на шнурковій посеред стелі, патьоки світла, срібlistі лишай на асбесті. Тільки от люди не розходилися партіями, а поволі збиралися на ночівлю. Додому?

Після полудня з'явилися на кухні діти. Ізя всівся до столу, підсунув пляшечку з чорнилом, нагорнув купу зошитів і підручників перед собою. У Хаїма, як щоразу, знайшлася справа у місті. О восьмій годині, наче жартома, обережно прочинилися двері... І, як кожен раз, присутні дивувалися: та Василь Іванович — огрядний карлик! Дивак вітався стримано. Він мусив переконатися, що Земля ще цілком нормально обертається довкола Сонця. Потім він, як хірург перед операцією, безконечно довго мив руки і розмовляв з господинею. Радо вечеряв з Абрамом і, до дверей, проводжав господаря, як на станції, ручкаючись і ледве його не обіймаючи. Шайкевич поспішав на чергування.

По дев'ятій, як на сигнал, до Онуфрієнка на ліжко всідався або починав липнути до студента біля столу — Ізя. Наступна серія з'яв — Хаїм, о десятій, і Віктор Лисенко... Нарешті, третій транспорт: тонкоколоса Єва Розенфельд з Фімою, лантухом, вайлом. Ці опівночі. Щоразу вже не «сьогодні», а «завтра». Без винятків: сім разів на тиждень.

Цього вечора на кухні було не до Віктора: досі з міста не повернувся Хаїм. Василь Іванович за столом довбав свою «Систематику». А господиня, замість Вікторові в чашку, линула йому з чайника окропу під бібліотечний том. З-за губів не виглядали штучні щелепи господині-жебрачки. Засохло її зморшкувате обличчя над долиною та ще й проваллям рота.

Щойно по дванадцятій до кухні ввалилися Єва, Хаїм-тропажа і Фіма. Онуфрієнко так встав за своїм столом, наче збирався почати збори. Віктор лежав на боці й вчитувався в послання своєї французьки Наталії Олександрівни, вчився так хитро перед собою поставити книжку, щоб світло з її сторінок дочиста зганяло тіні бильця.

Мати замірилася ляснути волоцюгу по пиці, та її вже з головою накрила сажнева хвиля радості. Віктор не міг налюбуватися пишною райдугою її осяяння. Такою мудрою була тількищо її тривога! Дурною гордотю — її радість.

— Кавалера зустріли на Думській площі! Діла, очевидно! — приснула зо сміху Єва Розенфельд і, щаслива, майнула до спальні передягтися. Дуже тонка, дуже ефектна: чорнява сарна. Тоді як Фіма, — облудна зовнішність? — ну, лантух!

У дверях на неї наскочив Ізька кіннотник: ліва рука на поясі підштаників, права мазнула брата по морді... Мить — і у Віктора поперек ніг лежав Ізя, на ньому Хаїм. Відтягнути старшого з братів, визволити молодшого, тужився Фіма. Впнулися у Хаїмову сорочку, під рукав, Хаїні руки. Куций Василь Іванович метушився на косому помості сцени поміж ліжками і вдавав з себе світового чемпіона з боксу й одноразово диригента симфонічної оркестри.

Кухня нагадувала циганський табір на ярмарковій площі. Сцена біля ліжка — бій півнів.

Золоту молодь нарешті зсадили з ліжка. Слон Фіма витяг коліно з матраца. До Віктора підійшов Онуфрієнко і глянув на товариша здивовано: в голову нікому не прийшло вибачитися за отаку турботу. Подільський телепень Фіма усе норовив коліном впертися у Вікторів живіт.

— Свинство, хамство! Я більше тут не ночуватиму! — відповів Віктор. І здивувався своїм власним словам, своєму рішенню.

По другій годині юнак висунув голову з-під казенної ковдри. Світло ранило очі. А перед столом, під лампочкою, Єва билася з Фімою і реготалася. Та несподівано жених зв'язав сарну руками й намірився перекусити їй шию, гриз їй плечі. Справжня єдність: кам'яний постамент і примхлива маніжниця, фея!

До ранку мерехтіло в голові сузір'я намірів. Найближчий з них, як місяць, — завтра ж розпрощатися з кутком на розі Кузнецької і Поліцейської. З Шайкевичами.

Характер свого рішення Віктор розпізнав крізь сон. Воно не з тих, що нагадує про тління або розтавання. Воно з тих, що однозначні з ростом і підморозком, твердінням.

Якби юнак, навіть уві сні, напружив увагу, то побачив би наперед, і списком, найзнаменніші зі своїх переживань найближчих годин і днів і, фактично, справжній перебіг подій, стан справ. Але зусиллям волі молодий чоловік примусив себе задовольнитися натяком, крайцем, плямкою передчуття, і — заснути.

На ранок рішення закам'яніло. Золоту печатку на скрижаль прибило сонце.

У трамваї, по дорозі до університету, Віктор догола роздягав і настирливо допитував пасажирів про їхні гаразди, одноразово розмовляв з Василем Івановичем Онуфрієн-

ком. Та його центральним завданням було — контроль машини свого власного думання. У мозку колесами, запопадливо діяли кільця конвейерів: велике подавало до складального цеху вже бачені або вже заготовані для студента філології деталі ранків, днів і численні голівки сонць над Києвом, мале гнало враження і досвіди від київських кутків і закутків, від київських вечорів і ночей.

Лихий призвід — людям заохота? І заохота, і, по вінця, відчай. У пам'яті мінорна гама днів: що не раз, то гасне над містом небо, то біліє сонце. Адже — серпень, вересень, жовтень... А київські кутки вечорами, вночі!

Перший притулок у гуртожитку. І жажна чужина серед неотесаної молоді: глина... Ніч друга, у Фещенків, — скеля посеред моря незадоволення собою. Нарешті, тридцять років ночівлі на Кузнечній, у Шайкевичів.

Та це ж повсякчасне насилля над собою! Та це ж суцільне умовляння і суцільне змагання з нехиттю, з огидою, з протестом! До Шайкевичів у Віктора не було навіть пристої цікавості. А до Василя Івановича? Багато?

По полудні Віктор перевіз свої чемодани з Кузнечної на Велику Васильківську. Жовтий велетень з крамницею «Міжнародної книги» в партері. В найкрутішому завороті вулиці до Хрещатика, посеред розмашистої лінії у півколо зсунутих будов, над схожою на улоговину, на шлунок і на коло площею. З неї виріс стовбур Караваївської.

Десять хвилин ходу до університету: площа, квартал до рогу Терещенківської, університетський парк навкоси...

Хая Шайкевич спалахнула від несподіванки. От студент філолог і зжився з її родиною! А як спокійно розпрощався! Присмак залишився неймовірності події й образи.

На посмішку вона, червона, хоч на ковадло, відповіла посмішкою. І міцно потиснула простягнуту їй руку. Та в очах у неї зазіяли кратери. В кожен з них Київ би провалився з горами й навколишніми лісами. В Ізі перша думка була — попросити Віктора залишитися, перша потреба — заплакати. Але дуже швидко все це безслідно промайнуло: хлопчик уже тільки й чекав, щоб за студентом причинилися двері. Нагода трапилася для дуже театральної зливи й повені почувань і слів. Душу свою захотілося освітити іскрою зла, вогнем жорстокости.

Віктор усе наперед відчув, побачив: знав. Але вибрав зміну обставин, спробу, знайомство з людьми, досвід. Лець вистачило гарту.

Посеред колеса Великої Васильківської з чемоданами в руках. Чавунова фіртка брами, попід стіни асфальт подвір'я і поверхи зовнішніх сходів рахівницею дмухнули на Віктора океаном, запахли рсманом і подорожжю довкола світу. Та все це половина рядка. Клясична цезура: надто стрімкі й гучні східці на другий поверх, клейкий гудзик дзвінка і вже роздратована його появою бабуся в кремезних одностулкових дверях. Згодом мовчазне знайомство також з

дідом: цап-привида в мороку сліпої спальні. Крізь зуби бабуся процідила, що чемодани не дозволено ставити в ідальні за буфетом. І показала закапелок за шафами в темній кімнаті, поруч деревинок складеного ліжка й табурета з триповерховою гіркою постелі на ньому.

А на площі, а на вулиці, Віктор — отаке багатство! — розгубився: діаманти новизни довкола, несподіваний вихідний пункт і незвичайний кут зору для спостережень. Перемальоване місто! Одне діло проходить повз квартали будинків або проїжджати, зовсім інше — порвати цегляний ланцюг і промірювати кожен метр, — отаборитися.

Непорушним залишився тільки університет на горбі, на кряжі, — багряна Кааба посеред столичного міста України. Університет не піддався весні почувань.

До читальної залі Віктор зайшов тільки на годину пізніше, ніж звичайно: клопоти про ордер на новий куток і поїздка за чеможданами майже вклялися в обідню перерву. Почуття задоволення: зелений з золотим фризом хрест килима впоперек і вздовж паркету, зрідка щерба посеред рівнобіжника зсунутих у шерехи чорних столів, вільне місце, здивований портфельчик... Посеред мовчазного моря голів і плечей — у приміщенні слух ледь перехоплював дзижчання джмеля! — поволі прояснилася мапа знайомих мілин, рифів, островів. Географія залі зазнавала змін щоденно, проте незначних. То тут, то там рибою злігала над хвилястим простором дружня рука, як дзеркальце на сонці, несподівано блискала посмішка дівочих або юнацьких уст. Які химерні руна людської приязні!

Вже о восьмій годині вечора в залі починався рух. Люди відчували потребу обірвати працю й переключити увагу. Око натрапляло на вільні столи. Та критична година тут дев'ята: раптом здіймаються полки піджаків, несподівано відмовляють послуху й приступають до довірочних нарад десятки стільців, хвацько злітають у повітря студентські портфелі. Віктора часто так і поривало підтримати демонстрацію — їй бракувало тільки прапора над голови і Марсельези! Він звичайно починав метушитися і нарешті вискакував до коридору на останню перерву. А після неї на порядковій денному залишався тільки нотатник і писання листів.

У день переїзду до Варшавських на Велику Васильківську Віктор, уперше в Києві, повідомив Полтаву про нову адресу поштівкою. І відніс її не на поштамт на Хрещатик, а вкинув, о дев'ятій, до червоно-синьої скриньки за рогом, на Шевченківському бульварі. Прагнення було переконати себе в можливості сливе фантастичного ущільнення часу. Віктор щодня заново сподівався прочитати сто сторінок художньої й наукової книги. Це крім опрацювання лекційного матеріалу й підготовки зустрічі з професором Лобачем, звичайно у тридцять сьомій аудиторії. А вчений з першої лекції норовив загнати студента на слизьке й осоромити його без жодного слова: отак умів зиркнути межі очі й захікікати...

Цілком недоречно вибагливість, вимогливість: чекає на відповідь і вже підозріло приглядається, стриже вухами. І раптом лягає на книгу грудьми, всовує пенсне між рядки стародавнього тексту і коментує, і творить спеціально чудернацький переклад на українську мову, на російську, на німецьку... Внюхується в слова й регочеться, згадавши дурні й дотепні курйози: від гімназії й університету до фахових і «клясичних» перекладів на всі європейські мови. Закінчував завжди в одному з двох ключів: побожному або пустотливому. Таким же чином любив похвалити юного філолога: ніяк не міг підібрати слова, тільки артистично клав свою тяжку руку юнаку на плече й любувався ним мовчки або смішив молодого чоловіка й сам ледве тримався на ногах від реготу. В обох випадках вистава кінчалася «під лампочкою», перед сходами.

Але нагода вивчити античні й східні мови була цілком несподіваною. Віктор зібрався в університеті студіювати живі мови й новітню літературу — італійська, еспанська, англійська, данська, норвезька, шведська, вир діалектів на півночі суходолу; формування письменства великих і малих народів, до нижньонімецьких — Клявс Грот і його «Quickborn» — до флямадських авторів включно. Треба було на Україні дослідити, з люпою перед очима, систему кровобігу Європи!

Щодо Індії, щодо Греції... Та перша з них досі була країною Сергія Федоровича Ольденбурга, друга — Тадея Францевича Зелінського. Обидва вони друзі Наталії Олександрівни. А щоб Аполлон Георгійович так легко причарував його, Віктора, щоб доріжка з Києва повела його, західняка, на схід... ніколи не думав, ніколи б не повірив!..

О десятій Віктор вийшов з університету. На скроні, на чоло натягнув кепі. Посеред багряної колонади нюхнув повітря, парк через вулицю, небесний океан, і зиркнув на дубові двері. Роззявлена паща білуги, кита.

Ліхтарі на Володимирській і на бульварі — наче в гушавині над пляжем, над осяйним і мармуровим морем. Маривнісе прибій. А Віктору заманулося додому. Щоб найсправжніше — в Полтаву. Прийшли на думку Ніна й Фещенки. Нарешті — здивування, незадоволення на обличчі — засіяла жарівка над пропаленою цератою на кухонному столі Шайкевичів. Ідилія! Отак корінець уже встигла пустити прихильність до таких харпаків і до карлика Василя Івановича? Чи це звичка розпростала свої м'язи-мацаки?

Це не жаль, не каяття. Проте на зустріч з Миколою й Варшавськими захотілося Віктору піти обхідною дорогою. Східній край парку, Шевченківський бульвар до Басарабки, Велика Васильківська.

На випнуті груди вулиці, на ґратами зашнуровану браму спундей глянув далеко, через площу: підземелля Колізею... Чи ілюстрація, обкладинка книги, роман жажів? І Рим, і Лондон, Англія...

Нора чорноти. За нею колодязь... Навскоки пронизано списками чи галябардами світлий передок під'їзду.

Здивувалися очі й напружилася спина: у кам'яному лантуху тихо горіли мідні колоски вікон, від крана на заляпаній цементом стіні дзюрчали по асфальту під ноги трикутнички мережки, увагу привернула носата ринва над гранітним жолобом, під дір'явими сходами рїнь насипом, кудлата протоплазма — небо над фортечною будовою.

... Ранки у мешканні Варшавських, на другому поверсі, нагадували настрої і побут родини Шайкевичів на Кузнечній. Та жалю завдали Вікторові сорок вечорів і ночей на Великій Васильківській. Доці — саме жовтень, саме листопад! — оббризкали і фільм найсвіжіших спостережень навпіл зі спогадами про дитинство, і жовтявий, сірий, білий екран днів. Незчисленні тягарі й потворства старечого життя Варшавських переплуталися з Полтавою, сутінком коридору, з навстіж розчиненими стулками дверей покійної сусідки баби Естерки.

У гнізді Шайкевичів «не заходило сонце», ледве гасла голляндка. Спати доводилося нашвидку. Бракувало спокою вночі.

Розрахунок Варшавських — випровадити студентів з дому. І щоб ліжка — «розкладушки», постелі на табуретах у заком'їрковій не нагадували про квартирантів і університет. Качавий дідусь з сіренькою бородою, з чистенькими вусами цілий день насолоджувався миром мешкання: зачекає доки затихнуть сходи і вийде до їдальні... Обіде стіл, по годині постоїть біля кожного вікна. Поміст сходів над вікнами полонив світло й тепло, зате так певно дрїмали в кімнаті меблі. Раз на день, о пів на другу, на обідній стіл, на середину гардероби і, клинцем, на канапу перед подушкою сягало сонце. А тіні на склі креденця воно не лущило ніколи. Через годину наставала ніч. Сіроголова, як і господар, дружина подала обід. Ані слова: мов недруги!..

Микола, географ, гнучкий хлопець, селяк. Постать його — шедевр графіки. Обличчя і шия, як плякат: горде чоло, грецький ніс, щоки — яблука, чіткий кут підборіддя. У гармонії з цілістю — очі: терпка криця, спонтанна мужність і тугоплавкість, власне, холод. Мовчазна і таємнича господиня для нього ставила на стіл чайник. І, зиркнувши майже улесливо, цезала в спальні. Віктора не помічала.

О дев'ятій географ повертався додому і починав рихтувати своє ліжко, тарабанив до їдальні оберемок постелі. Обое Варшавські затихали в спальні, завмирили. Коли ж додому повертався й заходив до спальні за своїми бебехами Віктор, ліжко за шафами починало роздратовано поскрипувати, часом посеред тиші вчувався шепіт і виринали поодинокі слова. Кілька разів господиня з'являлася в дверях і намірювалася їх за Лисенком причинити, може, навіть висловити якусь скаргу, виплеснути жовч.

Про самоту Варшавських, про природу їхньої мовчанки можна було гадати доскоchu. І можна було помилитися грубо.

Що дивного було у втіканні старих людей від своїх молодих і дуже чужих їм мешканців? Почуття були стоногі. Бракувало, здається, лише приязні, лише джерелець людського тепла. Начисто.

Двері Вікторові відчиняв Микола. І робив це байдуже. Зрідка в очах товариша помітно було гасочку світла, приязні.

Віктор запивав вечерю холодною водою. Микола читав до одинадцятої, а потім посеред слова обривав читання — опрацювання тексту холодом і з великої віддалі! — і клав книгу в портфель. Чекаючи доки Віктор уляжеться на свого багатогорбого верблюда, артикулював кілька слів, кілька речень.

Несподіване порівняння: так само в дитинстві Віктор гасив лялечку опівночі й голяком перебігав навшпиньки долини сяйва й гори тіні над намальованим на підлозі білосинім вікном до ліжка, так само й тепер кімната після світляного перевероту поволі відстоювалася й оживала. Тільки братове ліжко стояло от так, рівнобіжно, а Миколине, голова до голови, під 90°. Ну, й стіл у Варшавських, що крижане поле.

Уночі холодна ідальня цікавішала. У ній загонами з'являлися чудернацькі привиди, мерещилися нездійсненні задуми. Безконечну низку принад і багатозначних ідей щоночі навівав дощаний поклад сходів над вікнами. Чи він не уосібнення споконвічної обмежености, відносної — абсолютної? — приречености людини і буття? Чи він не символ мінусової половини дійсности, життя?

Микола з більшою охотою тягнув би навантажені ваярським і царгородським добром байдаки волоком, ніж точив з товаришем-філологом балаєси з баландрасами. Віктор і без того здавався йому глевкодухим уболівальником, закучерявленим ідеалістом, прекраснодухим фантастом.

А Віктор спостерігав, як працею розійшлися два Миколи: справжній і ним вигаданий. Живий Микола зовсім не жив заповідною думою і для заповідної мети. Його мовчазність не була обережністю і не свідчила про недовір'я або свідому чи інстинктову відчуженість. Дурноверхим Микола не був навіть тоді, як ввижався Віктору в образі футболіста або армійського сержанта.

Уві сні Віктор зіставляв характери людей: Василь Іванович Онуфрєнко, Микола, Шайкевичі й Варшавські. Микола це неприступний суходіл, Австралія. Ні тобі затоки чи звивинки берега, ні ріки чи канала вглиб країни. Брак портів і зв'язку... Здалеку видно практичні оселі й молоді зарості...

Від Миколи вигаданого не залишилося сліду. Микола справжній кам'янів серед мерехту обрізків світла й згорток тіней у продовгуватому бруску кімнати на два вікна.

Справді, він людина небагатьох понять, невеликих знань. Але націлений він, дивним чином, в осердя думок, почування його суттєві. Не дерево він, не залізо!

У Віктора симпатія до земляка, виходить, без симпатії, прихильність, як же так, без прихильности.

Під подушкою зшиток і олівець: у мешканні Варшавських звечора й перед світанком наспівали набридливі слова й думки. Сутуж Великої Васильківської плідніша від деннонощного ярмарку на Кузнечній. Тут поволі накопичувалася туга за людьми й сила.

Третина з насліпо накручених у зошиті нотаток витримувала іспит дня й переписувалася до щоденника. Таке гасло чи навіть слово схоже було на тезу докторської дисертації: «Roman auf seiner Höhe kann alles», «Stil-Roman und Zeit-Roman», «Sprätkultur». Третина на таку честь не заслуговувала. Наприклад, пласка думка про здоров'я і цьогобічну красу людей середнього хисту і несусвітність геніїв-сліпців і геніїв-провидців. Третина записів юнака обурювала: таке слово хотілося схопити за барки й виштовхнути зі сторінки зшитка, як з вагона, а такі речення — зігнати з білого світу.

Отже Віктор — нічний квіткар. А ятка його мінлива до невпізнання: раз вона Гафезів сад, раз — жажна мара.

Уві сні вікна під дерев'яним помостом у залізній рамі перетворювався в полуцену полуду прижмурених очей дивовижі, дружно обсіпалися шпаруни захаращеної речами ідальні. Руїна. На кам'янистій підлозі чорна постать господині. Поруч — стрункий господар мешкання: цалина борода з китайської казки, чорна ярмулка на голові, канделябр трійчак у руці. Посейдон!

Марився зруйнований Київ. Віктор впиався зубами в подушку й закидав на голову ковдру. Та руїна відстоювалася. Хоч малюй.

Руїна столиці й руїна людського життя. Старечі руки й щербя рота знущалися над студентом до світанку.

Синьоокий і червоноцокий — дитина! — географ Микола пробуджувався й миттю схоплювався на ноги завжди першим. І щоразу байдуже-байдужісенько чекав біля дверей на заспаного ще і ще голодного філолога, товариша, земляка-полтавця.

Що не тиждень, що не день, то частіше Віктору вже зранку звикалася Полтава. У першу неділю жовтня Полтава цілий день фосфорилася посеред самісінького Києва і, згодом, в ранкових лісах за Пущею-Водицею, в туманцях-димах за Дніпром.

По дорозі до Сінного базару, на Великій Підвальній, Віктор, сидячи у трамваї, розбив довкола опери полтавсь-

кий Корпусний сад колом і Круглу вулицю ампірних палаців легко розмістив, рукою і ліктем зсунувши київські квартали. На всі боки приміряв полтавську мережу рівнинних вулиць до хвилястого ландшафту столиці. Дуже треба було стримати надмір болючих почувань, уникнути плутанини вагомих ідей з нікчемними, а головне — відкласти закінчення, рішення на багато-багато годин і днів. Добре, що не було передчуття безпосередньої загрози: допит, арешт, заслання. Хоч загроза посередня й можлива — сама російська історія, сама російська держава. Безправ'я і сваволя.

Зненависть заревла столоса, столоса. Проснулася і негайно знову причаїлася справа крови, розправи, помсти. Чверть години тому срібноголовий історик італійського мистецтва й кустос музею, схожий він на заможнього лікаря і на старорежимного професора, попередив Віктора про неможливість користування бібліотекою Ханенків, про особливий нагляд над закордонними виданнями... Та в точній і твердій мові вченого лишилося досить місця і для невисловленої вимоги припинити систематичні відвідини музею взагалі. Як також і... приємне для нього (!) знайомство. Треба розпрощатися надовго. На роки. Назавжди.

— Вікторе! Що сталося! Що з тобою? — мовчки закричали Нініні губи, Нініні очі.

— В музеї демобілізація...

Куца гама порухів юнакового обличчя. З такою полегшею приснули зо сміху Ніна, Софія Вікторівна й Володимир Володимирович.

— Вас би відлупцювати за перекривляння старших, — сказала Софія Вікторівна і взяла з рук гостя нікчемний портфельчик.

— Цебто мене? Перекривляв старших?..

Присутні дружно засміялися. На одну мить Ніна злітала до школи, в Полтаву.

Найхуткіше до справи повернувся господар дому. Зразу за ним присіла на краєчок канапи й склала вінком руки Софія Вікторівна. Ніна прослухала, не випадково, історію з музеєм біля комоди, фактично, у приятеля за спиною.

— По місту, Вікторе, щоночі літають чорні ворони, до світанку... Припиніть відвідини не тільки бібліотеки, а й музею!

— Навіщо ти Віктора лякаєш, Володю? — запитала вражена прямою чоловічого характеру Софія Вікторівна.

— Вчасна пересторога доброї людини. Треба радіти, запевняю тебе, друже! Ти знаєш... — дівчина не захотіла доказати, не захотіла похвалитися тонкістю свого передчуття. — У мене ані тіні страху! У мене, знаєш, заспокоєння...

— Згоден, згоден! Але в принципі, але в цілому... — спробував заверещати гість.

— Якраз про «принцип», про «цілість» немає чого сказати! — і Володимир Володимирович схопився з канапи й

приніс зі столу глибоку миску груш і яблук. — Заялозене життя! Вселенська пнущ... .

Диво. Навіть чудо: співчуття спроможне звільнити людину від остраху й злоби. Де щойно була скеля й турбота, там уже піністі гори ясної сині штурмують піски... .

Ніна, поперше, мала бездоганний нюх, також чудово прочувала масштаб подій, подруге, висловлювалася, її природна потреба, цілковито відверто, — завжди щирість на самому найвищому щаблі і на свій лад навіть бездумна. Володимир Володимирович точно розмірював властивості й силу людини, знав межі людської натури. Своєї особисто — як п'ять пальців на руці. А любив безконечний порив Софії Вікторівни: відвернути увагу, приспати, заспокоїти, непомітно взяти під опіку, в оборону, в разі потреби — «за компанію» загинути. Легко переступала найстрашніші пороги.

Так Віктор уже давно не насолоджувався затишком кімнати й товариством Ніни та Феценків. Каптановий сквер за вікнами, у полив'яному глечичку на чорному роєлі — жоржини.

Старанно підстрижена чорнюща борода Винниченка ніколи ще в житті так не обминала глузу над зеленою молоддю і м'якосердям жінки. Карі очі вперше посміхалися так — по-братерському? — дружньо. А руки, замість м'яча, гралися яблуком. Ніна й Софія Вікторівна влаштували справжній концерт. Ніна щоразу після свого виступу виявляла щире незадоволення своїм виконанням. Як заховати від публіки своє обличчя? Куди діти руки-кісточки? З пересердя дівчина відверталася від роєля й рада була щиро виправдатися й вибачитися. Така знайома Вікторові поведінка! Отак у школі після блискуче витриманого іспиту Ніна доглибинно «вбивалася»: сумнівалася в животрепетності світу. Ну, що то за вимоги, що то за школа, скажіть, будьте ласкаві, якщо вона, Ніна Бондарчук, хоч і цілком випадково, іспит витримала і, теж випадково, навіть на п'ять, на дуже добре? Занепали, здається, знання й науки!

Віктор, щоб повернути засоромлену товаришку на білий світ, заявив, що на цей раз Нінина гра справді нічого не варта.

— От нахаба! — спалахнула господиня дому. У мить перегоріли її посмішки: біла зола, порошок.

Зате чорнява піяністка з оксамитним метеликом на закручених на потилиці косах, з мізерною грушкою на худеському трикутникові обличчя, в білій блюзочці, в синій спідниці, не стримала широчезної хвилі посмішки і раптом заметушилася поза чергою повернутися до струмента. Беззвучно засміявся Володимир Володимирович. Глянула на гостя здивована, зацікавлена і вдячна хазяйка.

Такої великої і неприхованої краси, така мініатюрна і непідробно скромна жінка, збуджена й рожева, розкланювалася перед численною аудиторією гордо й велично. Та рап-

том кидалася, миша, на чоловіка і тулилася до нього, як до скелі.

— Рівно половина публіки в обіймах, а половина...

Софія Вікторівна по-дитячому перекривила Віктора й показала язика скаржникові.

— Фу, бека! — наморщив носа філолог.

Від несподіванки Ніна розреготалася до нестями й оборонялася від товариша обома руками: «Дай досміятися! Бека...»

Винниченка дружина повернула до молодих людей спиною й стала навшипиньки, поклала руки на плечі бороданя і зразу ж обняла дзвіницю за шию.

— Запах України! — і Віктор брасом поплив впоперек розтоку пахоців добрячого букету чорнобривців на писемному столі біля канапи. А тоді зірвав і нанівець розтер гілочку гіркої квіткі.

— Полтава, Пушкінська вулиця... — задумано відповіла Ніна й прихилилася до букета в білій вазі.

— Скучили вже безмірно? — Софія Вікторівна мала на увазі родину й місто.

— Вже непритомнію, здається! Двадцять років заслання!.. Туман уже встає...

— А я й досі люблю Житомир. Наче по-старому, хоч інакше, звичайно.

— У дитинстві залишився, в юності. Поруч шкільного атестату, — втрутився в розмову Володимир Володимирович.

— А в мене Полтава, — випередила товарища дівчина, — це соняшний дощ водограя посеред квітника... у Малопетровському садку, ранок прохолодний, і щедрий на обіцянки день. Як тінь, лежить посеред міста пустота чи самота... Кам'яні пащі водограїв, кам'яні хребці вулиць і просторих площ. Кам'яне — де ж правду діти? — сучасся!.. Та мама, живі люди!..

— Моя Полтава — фоєрверк і нічне небо! — з надмар'я промовив Віктор. — Осяяння в горобину ніч. Блискавками покраяне небо над дитячою головою. Страх.

Ніна і в київський ґрунт вросла поволі, розбірливо, навіть обережно. І також просто: сумніву не мала, що після закінчення університету вона помандрує світ за очі. А Віктор усе що не робив, — на всі гроші. Коріння запускав з розмахом назавжди.

*

Кустраті острови, гострі рифи й пороги — отака розмова у Феценюк.

Неділя у жовтні — гладінь часового потоку.

У дверях мешкання знялася справжня веремія. Софія Вікторівна присікалася до гостя й пригрозила залишити його без обіду, якщо вигадько не відмовиться як від Гобіно, так і наведеної з нього цитати.

Своєму невігластву вона дивувалася завжди відверто. А сьогодні — ще й безмежно вбогому вмеблюванню звичайного людського життя. Не тільки у Києві чи на Україні, а на світі... Хто, наприклад, вчитується, вживається у твори класичних письменників? Навіщо вони так старанно перекладаються й видаються? Хто, окрім фахівців, знає музику й малярство? У скількох черепах щороку підсвітається зерно справді глибокої і — вона ж — високої культури? Або: кого в житті ми щиро величаємо інтелектом?.. Просто соромно!

— Тут справа, звичайно, в поверхові... — почав справу вивчати, звичайно, Віктор.

Але Володимир Володимирович уже реготався: він двадцять років твердив... цілком у душі цього Гобіно, що людина не походить від мавпи, а стрімко наближається до четвероногої!

Для Ніни вся ця історія була наполовину гіркою, наполовину веселою. Вона безпомилково розрізняла вигадки й серйозні твердження Віктора. Її завжди цікавили гнізда його начитаності і клейкість його пам'яті.

На прощання філософ глянув на кімнату з відчиненим вікном на іржаві каштани. Шафою і писемним столом відгороджений куток Феценків. Решту покою покреслила сама логіка: рояль між вікнами і стежкою до спальні господарів, обідній стіл і стільці — їдальня. І чим не передпокій — вішалка між входними й навічно замкнутими дверима, килимок... Щоб б тут, здавалося, роздумувати! Та зібгане до однієї кімнати мешкання це праобраз теперішнього Києва, сучасної України... Це зібгано людське життя!

Обід на Царській площі, прогулянка компанією попід мідними банями, попід червоними дзвонами над Дніпром і окрайцем Липок. На площу перед театром Івана Франка збігли наче з хмари. І пішли не Миколаївською, а Новою вуличкою. Ні ждано, ні гадано потрапили під театр Червоної армії, а через п'ять хвилин і на виставу «Сірано де Бержерак» Едмона Ростана.

...Через тиждень Ніна розшукала Віктора в міській бібліотеці на Олександрівській. Ось так короткі, так довгі низки жовтогогарячих і вицвілих вогнів. Світло ламп творить у залі ніч серед дня. А на екранах шибок — облита зеленим поливом гора парку над великоміськими кварталами столиці, голбени-дерева.

Червоні й жовті тіні вітражів під ноги. Над головою кетяги гілок і павині віяла. Між гіллям — пройнята сонцем цівка аквамарину. Одноразовість. День на роки, назавжди.

Краснопис жовтневого дня і, за синім кордоном ріки, бори, ліс на дні небес. Тьмарять пам'ять чернетки картин: густі негрі ночей, ранок, — відрада космічної сили й метафізичного порядку, і — відвічна поразка! — вечір.

На сонці розцвіли плянтації гарних думок: про світло і морок, нічну в'язь.

Віктору примарилася Полтава. Здалося, що веснянкувата дівчинка з кісками плигала перед ним від щастя і наспівувала, що земля налилася зеленою кров'ю, а калиновим вінком стали язика полум'я. Ще мить тому захланний вогонь погрожував спопелити планету.

Ніна й досі любила Вікторову тягу до осмислення життя. Та її й досі лякав надмір, разила напруга його теоретизувань. Яке щастя золота середина!

...Долоня до долоні. Пальці між пальці. А тема розмови споконвічна: Віктор і всесвіт! Нінин світ не піддавався аналізу, бо про нього бракувало матеріялів. Жалюгідними виявилися Вікторові спроби розподілити увагу справедливо, навпіл. Дівчина, в такому випадкові, підсвідомо й нарочито спотворювала образ власних почувань і думок, за будь-яку ціну перебиралася на ґрунт спільних з товаришем спогадів, до Вікторової домени.

На горі над бібліотекою мова зразу зайшла про Велику Васильківську:

— Щовечора йду ночувати в піраміді! На ніч мушу влізти у поживклу фотографію помешкання живих покійників! Ходжу з тобою, а приглянуса — Васильківська вулиця в чорній рамці... Оксамит чи креп... А мій Микола! Та це ж крапля України в пробірці, крапля нашої географії й історії! Та це ж моя турбота і журба... Що нас, справді, еднає, що...

— От оцього я в тобі терпіти не можу! Ляборант... Брак простоти! Вибач мені!..

— Брак простоти? Ходулі?

— Навпіл з сердечністю, з несусвітньою щирістю.

Віктор посміхнувся:

— Дивися, Ніно! Не потребуеш бачити Карло Кривеллі в оригіналі. Це теж «Натюрморт з павою», і теж в оригіналі.

Гілка над пащею прірви, за парковою огорожею, її брунатні й сірі тони, залишки зелені, майже бірюзові плямки, справді схожі на хвіст пави, чудернацького птаха. А килимів в осінньому парку...

Ще раз говорити про Нініні й Вікторові мірила національного? Про Нінин «пантеїзм» у цьому питанні й Вікторів «конструктивізм»?

У душах відбито ясність неба. Надсада осоння на сході й згасання за спиною, на заході. Рука згодом повернулася до руки. Віктор заговорив про неймовірну виповненість своїх днів радістю, про зміст його розбуджених сонцем думок. Уже посеред «фотографії», в ідальні сліпо-глухо-німих Варшавських, на металевих сходах у кам'яний лантух подвір'я, на Великій Васильківській і Караваївській, у садку перед червоною громадою на Володимирській — хвилі думок, піна і бризки вражень. Після лекцій, у читальці, Віктор кінчиком пера розвішував їх на синюватих лініях записника.

Ще до обіду з Фещенками, о четвертій, Віктор довів Ніні, що складність у сутності своїй така лінійна, цілеспря-

мована й однозначна, а простота насправді бездонна, багатоплянова й змістовна; що з одноманітності повтору і з відтворення зразків проростає оригінальне мислення, подив, творчість і культура; що людські будні підбито першорядним чудом, — не помічають його сліпці; що втома на свій лад визначає питому вагу наших почуттів, наших думок, і недвозначно сортує їх; що розлука зближує дорогих і рідних, отже вона — добрий провідник тепла...

— Горе ти мосе, журба! — засміялася Ніна й — насправді! — притулилася до Вікторових грудей, на мить поклала своє чоло на його плече. — Добрий, добрий з тебе фізик!

— А хемік злий? — образився молодий чоловік і ледве не проковтнув ріки й неба.

За обідом Вікторові довелося до подробиць розповідати про зустріч з професором Федором Івановичем Сенченком і про гурток романсько-германської літератури. А вечір у Феценків проговорили, власне, про Ніну: дівчина ніяк не могла спекатися настирливих умовлянь товарища й Софії Вікторівни — Володимир Володимирович помовкував — вступити до гуртка істориків західноєвропейського письменства. Ніна навпрост боялася й справді соромилася: «Та що з мене за літератор! Та в мене пуста голова! Боже мій, та ви смієтеся...»

А Віктор намовляв. Радив добре провчити власну легкодухість — взятися за вивчення, так йому заманулося, скандинавських мов, у першу чергу, звичайно, данської, і написати монографію про героїнь Генріка Ібсена.

17

Гарт обличчя Аполлона Георгійовича по п'ятницях, увечері, вже не рожевів, не синів, а бронзовів і по-бабському жовтів.

На цей раз професор Лобач, втомлений і тяжкий, зайшов до тридцять сьомої кімнати наче попрощатися, відкласти заняття. Молодий чоловік чекав на нього біля вікна на подвір'я хемічного корпусу й бібліотеки Академії наук. Проте лекція відбулася. Мови не могло бути ані про примус, ані про шори й підпорядкування рішенням або обіцянці. А розчухнутість свідомості й уваги... Нічого дивного, що після щоденного театру в університеті й після концертів в інституті мовознавства нашої-ненашої Академії наук був він таким розстроєним, розпластаним і навіть розплесканим.

Зрідка Аполлон Георгійович приходив до нестями щасливий і, часто, пустотливий. У такі вечори над чорною пустелею дошки вирувала крейдяна хуртовина. Тоді Віктор слухав українські переклади з Калідаси. Спостерігав, як професор, врешті-решт, тонує посеред моря власних жартів і дотепів, жонґлюючи такими слівцями-гіпопотамами, як на-

зва збірки казок і народних оповідань досанскритської ери «Веталапанчавімшатіка». Без вина п'яніло й рожевіло його лице. В очах, у водянисто голубих, блимали сині й зелені вогники. Наче хомут трактували білий ковнірець сорочки цупкі пальці й волохаті руки професора, і під ним немилосердно товкли гудзуваті жили й шию.

Сьогодні Аполлон Георгійович досягнув, безсумнівно, дна. Нічого вже було йому нашорошуватися й боятися. Під час півгодинної перерви, він, гордо випроставшись на стільці, згадав свою юність на Брацлавщині, власне, останнє літо у батька, священика, на селі. Найглибше місце в солодкому морі пам'яті — перенесення пудового санскритсько-англійського, англійсько-санскритського словника з повітової пошти, двадцять верст, додому. Після лекції у пустій аудиторії, вже складаючи книги, Аполлон Георгійович не утримався й заговорив про берлінських професорів клясичної філології Вернера Єгера й Ульріха фон Віламовітца-Мелендорфа.

«Під лямпочкою», перед сходами, Віктор, несподівано для Аполлона Георгійовича, став дибки: не пішов, як звичайно, з ним на третій поверх, до білої балюстради перед читальною заленою. Інколи юнак проводив учителя навіть до вестибюля, до дверей, надвір...

Позолотілі скельця пенсне з-над могутнього плеча зиркнули на любого шалапуту і майбутнього поліглоту здивовано, весело і насмішкувато. Їм було цікаво... Дівчина в коридорі? Чи, може, справа? Повз Віктора й професора Лобача поодинці, парами й гуртами проходили коридором і збігали, переплигуючи через східець, до літературних кабінетів, до бібліотек і читалень — дехто поспішав у підвал до ідальні, дехто вже додому — студенти.

— Аполлоне Георгійовичу, я хочу заглянути до тридцять п'ятої кімнати, — пояснив свою поведінку юнак.

— До Федора Івановича?... На жіночих курсах ми одноразово починали кар'єру. Він тоді викладав французьку мову, а ще десь провансальську, пам'ятаю, й італійську... Завтра я скажу йому, голубе, про вас два слівця!..

Мить Аполлон Георгійович вагався. Не знав, чи не відвести молодого чоловіка... Та цікавішим, поперше, здалося почути завтра думку Федора Івановича про полтавського юнака, подруге, Віктор горів перед ним і світився свічкою... Навіть цілковита тиша заносила і погрожувала погасити шапку-вогник... Ліпше було не дихати, шезти. Трішки здивовані і вже звично на сім замків замкнуті, заклаповані уста грози і велетня на прощання ще раз посміхнулися. І доброзичливо, і жваво. Також сумно. Не без іронії. А суха рука-ручище штовхнула сміливця під груди і в плече: «Не барися тепер! Иди!» —

Хвилину Віктор простояв над сходами. Треба було перечекати останній відплив енергії і замірів: засіріли піски сумніву і підводне каміння жалів. Адже оголошення про закінчення гуртка західноєвропейської літератури могло не

потрапити йому на очі. Ну, і Аполлона Георгійовича слід було провести аж до дверей на Володимирську вулицю. Гроза факультету... так по-старечому почовгав підметками по лезах-східцях, а рука його боялася випустити дерев'яний струмок поруччя. Двома ременями перетягнутий портфель набито східньою і середземноморською мудрістю... Він надривав лівицю, надривав правицю...

У дверях тридцять п'ятої аудиторії вісімнадцятирічний поет, перекладач і юний філолог збагнув усю правоту свого рішення. Що за сміхотворна уява про розмову з професором Сенченком, як про іспит з історії світової літератури! І чекати на неї здавна було положено два-три роки!

Кімната тридцять п'ять? Та вона вже така своя. До такої міри зжилася з нею свідомість, до того рада їй душа! Так чудово відповідала вона вродженій мірці подій і речей. Але любими вже стали і крейдяна печера, і парадні поверхи університету. Просто й доглибинно сприйнятий був вир щоденного навчання. Мимоволі марилося, що світло отаких вікон на київській горі спроможне було краяти споконвічну і безпросвітну ніч над Україною.

Уже не про свій замір і, звичайно, не про слова турбувався Віктор у дверях тридцять п'ятої кімнати. Треба було йому в одну мить перемолоти кряжі почувань і таким чином добратися вже до старої думки про ієрархію, про нерівність людей, враз розкопати й перевірити таблицю питої ваги ідей, подій і явищ у нашому бутті на Землі.

Та вони вже майже знайомі! На великій перерві, пробираючися до столу Анастасії Іванівни Лосенко, староста німецької групи філологів полошив зграї професорів, доцентів і викладачів біля дверей і посеред деканату. Вибачався і посміхався, просто зганяв з настояних місць чоловіків середнього віку, літніх і старих, жінок великої вроди, безбарвних і виродків. Щоразу в око впадали дві французьки-приятельки: лаву викидала під стелю й слину, апетитно підлизувала багрянку помаду й поблискувала антрацитовими очищачами кривонога, розхристана й сива гора-вісімка; безнастанно ламала свої пальці, отак дошукувалася справедливості й зрозуміння, скрипіла й сичала, вся в риженьких кісках, горбата черничка, зовсім карлик...

Химерний орнамент, живі арабески професорської кімнати на четвертому поверсі університету. Опасисті й стрункі постаті, що антропологічний атлас — обличчя, пари очей, розчерки губів на сірому екрані. І контрасні та гармонійні поєднання матерій і барв. Що за забулини характерів! Що за долі, таємничі фйорди! Що за крикливий шрифт рук: у людини повітряне, ходульне коріння!

Віктор часто, щотижня напевне, помічав у деканаті метку постать у темнобрунатному костюмі, до речі, напрасованому до такої міри, що здавався ще гарячим і силоміць вихопленим з рук кравця, і несподівану на кременистому обличчі помітно монгольської форми, цілком м'яку й окса-

митну посмішку професора Сенченка. Кругла й цілком лиса голова, посаджена на клясичний торс, щодня силувалася позбутися, видно, колючого, такого синюватого, ковнірця, — допомогали їй мускуліста шия й плечі. А тонкі, худуваті, руки часто діставали з кишені піджака золоту з чорною квіткою на покришці коробочку й підносили до трохи пихатого рота пігулку чи може цукерку.

В очі впадав безцеремонний і безнастанний вияв щедрої і суперечливої — психологічний рогач — натури вченого: Федір Іванович і уважний, і рвучкий, і м'який, і гострий, і терплячий, і нестримний, і скромний. Ладен зрадіти дрібничці. Всеосяжний — вседосяжний.

На порозі тридцять п'ятої кімнати Віктор з розгону наскочив на Хану Ліфшиць, секретарку гуртка західньої літератури. Вже в обіймах наливої снагою і повногрудої брюнетки, третьокурсниці, помітив він цілу систему сигналізації, — сяйво скелець у тяжкій та ще й чорній оправі, блиск налітих рожевою кров'ю і тугих щік, білий вогонь зубів.

— Давайте вибачатися!

— Починайте! — відповіла дівчина.

Ще веселіше від студентів розреготався професор Сенченко. Тільки під його сміхом відразу почувся скрип і навіть свист. Веселощі закінчилися досить заходистим кашлем. Федір Іванович спішно скинув з руки білий дощовик на парту і поклав на нього солідний — кава з молоком, а широка бинда майже чорна — капелюх, вихопив з кишені і приклав до рота хустку. Згодом, під час розмови з молодим чоловіком, на світ Божий з'явився прикрашений чорною квіткою золотий коробочок-спаситель, пальці розважно і впевнено, як пінцет, вг'ялися в брунатну, чисто шоколяда, цукерку. ...Прізвище як луна історії і як збудник сподівань! Яку казку може підказати й розказати прізвище! Воно людину насторожує й відштовхує або привертає душу й братає. Професорові Сенченку сподобалося ім'я і прізвище: Віктор Лисенко...

Після такого кашлю та провість щонайтоншої — як замір! — посмішки.

Раптом зустрілися й мить хотіли порадіти, подумати, помріяти дві пари очей.

Наче заповідною і задалегідь приготованою — рідкісна прихильність — була зустріч учня з учителем: вісімнадцятилітній поет, студент філології і київський дослідник західноєвропейського письменства двох останніх сторіч, видавець і редактор творів світової літератури в українських перекладах...

Хана Ліфшиць — родичка поета Бенедикта? — після прощання з Федором Івановичем і веселим чорнявчиком у білій сорочці, а краватка у нього шляхетно-багряної нитки з чорною, зопалу повторювала в пам'яті сценку у дверях раз за разом, охоче — і ввечері, вночі, і в наступні дні.

Жаль, що ніяк було їй залишитися й послухати розмову юнака з Везувієм!

Зате кльонули цілком несподівані почуття: примарилося, що пізно ввечорі вона з Віктором, рука в руку, мандрує, поверх за поверхом, коридорами університету, що вони знаходять такі закутки, такі закомірки... Так добре їм насамоті! Тільки голкою колола свідомість своєї переваги над юнаком: життєвий досвід, сприт і вік... А, може, це просто забобон, традиційність уявлення про клясичне співвідношення віку жінки й чоловіка? Таж їй двадцять один рік!.. А самопочуття переспілки... Звідки? Чому?

Свідомість «замовленої» для неї — родина! — наукової, університетської кар'єри. Збіг обставин? Хвороба епохи? І як на зло, серед університетських товаришів не знайшлося такого от полум'яного юнака з синіми очима під смоляним димом волосся. Її кляса — нулі без паличок, болото. І два зарозумілих генії з задерними в небо носами. Європейські капелюхи. Чайлд Гаролд і Мефістофель.

...Кумедно було б наводити списки своїх зацікавлень, звабливих тем. І хто ж, справді, з європейців його не надив? Чи багато в історії нової європейської літератури байдужих для нього сторінок? Віктор Лисенко мовчки потонув у роздум. А професор Сенченко на відповіді не наполягав.

Давно вже треба було самого себе розпитати і самому собі дати підсумкову відповідь. Але Віктора вабили не завдання, не проблеми літературознавства. Радше сама література й атмосфера довкола неї, сприятливий для себевию, для творчості клімат. Справа тут не в конкретному, не в деталі, — йшлося про передумову повноцінного життя.

Коли Віктор нарешті назвав ту тему, до якої найчастіше поверталася його думка, професор Сенченко посміхнувся так вибачливо, наче сталося курйозне непорозуміння. Історія і сучасний стан європейського роману? Циклічний роман Франції?

На таку посмішку ніяк було не відповісти посмішкою. Проте юнак першим змів з обличчя недоречне осоння. Збагнув, що в першу зустріч з ученим не треба розшифровувати справжнього збудника своїх зацікавлень західнім романом, не треба зраджувати йому мрії про світовий тріумф українського письменства. Про все це добре взагалі не говорити. Добре — мовчки здійснити свої наміри. І ніколи не коментувати їх... А рамкою для розмов, для лекцій, для писань хай буде, дійсно, академізм! Геть наївність, карикатуру на людство й час! Геть пустопорожній комізм патетики! Хай живе розумна недомовка!

До десятої години Федір Іванович проговорив про німецький роман вісімнадцятого, дев'ятнадцятого й двадцятого сторіччя. Порівнював його на кожному етапі з французьким. Вікторові часом вдавалося поставити запитання. Частіше тільки заміритися: професор Сенченко реагував на ще не висловлену думку... Та не дійшло у них ні до признання

у Вікторових гріхах — перекладання «Вертера», ні до освідчення його в любові до «Вільгельма Майстера», ні до попередження про необізнаність полтавського юнака з «Зеленим Гайнріхом», — перед очима стояв протрет Г. Келлера, виконаний Штавфером Берном, з трилогіями Моріса Барреса «Культья» та «Роман національної енергії», з циклами романів Жоржа Дюамеля «Життя й пригоди Салавена» та «Хроніка Паск'є». Також «У пошуках втраченого часу» Марселя Пруста, перший том російського видання, залишився в Полтаві на полиці нечитаним... А німці! Що за вибір: — Гете!.. А далі море, кумедні острови: Айхендорф, Меріке, Раабе, Шторм, Розетгер, Зудерманн... і раптом Стефан Цвайг, Томас Манн.

Бальзакова «Людська комедія», «Руггон Макари» Золя, Франсова «Сучасна історія», «Тібо» дю Гара були вже твердим берегом, а Роллянові «Жан Крістоф» та «Зачарована душа» — Вікторові фортеці на скелях. Жерла батерій в небі над водами.

Соціально-економічні виклади професора до історії літератури як Німеччини-Швейцарії, так і Франції юнак сприйняв, проте зрадив несподіваній нагоді ґрунтовно весь цей матеріал перетравити. Федір Іванович глянув на годинник під вилогою рукава і, дослівно, жажнувся: робочий день він розмірив тридцять років тому — від п'ятої ранку до десятої вечора... Перший порив у Віктора Лисенка — запропонувати вченому... свої макети Німеччини й Франції. Отже чи не варто незчисленні запитання ще раз, ще сім разів продумати, а твердження Федора Івановича прищепити своїм знанням-фантазіям, знанням-дичкам? Спокою не давала непомірна спрага довершености картини, пластичности литва! Хотілося точно уяснити собі думку Федора Івановича про такі небезпечні поняття як «дух часу» або «завдання епохи», як от «національний характер» або «національна психологія». Бо дуже солідні й правдиві «соціальні передумови», здавалися юнакові вже схожими на будівельний матеріал для штучного клімату, на підґрунтя для вирощування бажанних гатунків мистецтва...

Вікторові було ясно, що він не випадково всівся на парту, що перед ним досвідчений фахівець і доброзичлива людина. Ще більше: він, молодик, на дитячий штиб недооцінював у цю мить густі гнізда слів, висловки і тези, досвід і знання, багаторічну працю тонкого розуму Федора Івановича Сенченка. Справа йшла про базу науки. Юнаку звижалося малювання...

Розпрощалися, на цей раз несподівано для Віктора, в аудиторії. Професор Сенченко вихопив з бічної кишені блокнот і, як рецепт, на відривному аркушику написав свою адресу: отже перервану розмову буде закінчено в суботу між четвертою і п'ятою годиною. Почерк розмашистий і твердий.

Світла не треба було гасити: у коридорі і в сусідніх кімнатах вешталися й гуркотіли відрами прибиральниці.

Професор Сенченко збіг «залізязкою» аж до секретаріату й нашвидко оббіг хмародряпи друку на чорній дошці, заглянув у сотні вікон-літер. Розсердившись, кинувся, налитий кров'ю, у напівтемний коридор.

У найгустішій тіні, по лівий бік, притаїлися двері профспілки й партійного комітету, насупроти коридору історичного факультету мерехтіли двері ректорату.

«Куди так летіти!» — дивувався сам собі, проте двобій з млинами-пугалами продовжувався ще довго, до цілковитої знемоги. За Хрещатиком, на Миколаївській засунув шпату в піхви.

Чорт зна, що робиться в університеті, у Києві, на Україні!

Дідусь сторож уже погасив канделябр над хрестом доріжок з жовтогарячим і зеленим фризом. Перед очима у Віктора востаннє блимнули і батареї ламп на чорних столах. Але в останню мить удалося ще вихопити з читальної залі набитий книгами, пухлий портфель.

— Даруйте!

— Що ж тут дарувати, сину? — здивувався човгун, живий Нечуй-Левицький.

На лутці — арка! — вікна юнак примостив свій паперовий скарб і розгорнув нотатник:

«Професор Сен. — Організований, навіть відпресований розум. Злитки досвіду й знань. Поруч нього я сам собі здавався полтавським гайдамакою. Ні, серйозно: якщо він уже закінчена й цікава будова, то я навіть не кущ, не дерево, а синій вітрець, щоправда, травневий... Не раз я сам боявся, що війну йому межі очі... випадкове глибокодумство. Слава Богу, не зрадив своєї глупоти ані словом.

«Виллов: Hotel Dieu — музей Г. Флобера в Руані; Rene Dumesnil — біограф, найбільший знавець Фльобера у Франції. Dr. Josefina Rumpf — співробітниця музею Гете на Hirschgraben, з 1928 року, автор низки публікацій джерельного й дослідницького характеру, жінка з породи однолюбів.

«Вразила чужа думка: „Ущільнення в мистецтві — те ж саме, що узагальнення в науці“. Не можу позбутися, в'язне.

«У Києві жовто-зелені прапори осени. Жовто-зелено-багряні. Піду додому через парк: знайомі ліхтарі в гіллі... І гляну на заказаний мені музей через вулицю. На чорні вікна моїх еспанців, німців, італійців і французів. О, як же, — флямандців, голландців. На замкнену в залах Європу».

День зранку розлився повинню. Незримою. Проте подихає вона кригою явно: в ознобі корчаться плечі, холоне

думка, а уява розгортається сонцем. Хмари плывуть Дніпром, чешуть Труханів острів і лівобережні ліси й луки. Вздривається заморозок і перший сніг. Розігріту на сонці крижинку являє собою напівпуста в суботу читальня зала з чорними столами. У Віктора в очах далеч, весняна, здається. Вона прагне потопити острів науки — навхрест перебиті планками столи під канделябром, дубові стільці, розбухлий, справді, як Іван-покиван все стає на живіт, не хоче спертися на перетинку стола, надутий, наче футбол, портфельчик і розвернуту перед юнаком біблію: «Порівняльна граматики германських мов».

Четвертина чорного стола посеред Крижаного океану. На сім восьмих проміру висоти занурені в море айсберги!

Опівдні вже цілком вияснилося, що до професора Сенченка доведеться піти з пустими руками. З пустою головою. За три останні дні Віктор тричі відвідав літературний кабінет на третьому поверсі, насупроти Ніниної аудиторії: читав і перечитував список пропонувананих студентам для опрацювання тем з історії західноєвропейської літератури. Відкинути треба було двісті сорок дев'ять пропозицій... Проте Віктор, без допомоги, не умудрився чітко уявити собі практично здійснимого завдання. Йому марилися фундаментальні монографії про цілі групи й школи, власне, незнайомих авторів, дослідження літературно-мистецьких зв'язків України з Німеччиною і Францією, Німеччини з сусідами на всі 180⁰, томові біографії поетів і романістів... Уяву вабило товариство письменників «Абатство» — Вільдрак, Аркос, Мерсеро, Дюамель, Ромен, Шеннев'єр, Дюртен... Щонайменше — чотирнадцятилітня історія журналу *Peri «Cahiers de la Quinzaine»*. Список його контрпропозицій мав уже двадцять п'ять номерів. Щоправда, кожна з них являла собою радше запитання і привід для розмови, ніж тезу й задум.

На третій раз Вікторові заманулося в літературному кабінеті приземлитися. У чотирикутній кімнаті, стіни її заставити б книжковими шафами, густі ряди писемних столів, вогняна мережа лямп, — мимовільний спогад про ялинку і свято взагалі, про дитинство, про Полтаву, три полотнища вікна. Спокій. А крім того, цікаво було приглянутися до студентів найстарших курсів: що воно за духовий ландшафт відкриється зорові? Хотілося збоку постегити та дрібно-сінькою бронеткою в сірому — розпиляний метал — халаті, за сосновим столом перед дверима в бібліотеку-склеп.

Над принесеною з собою «Гальською війною» Віктор пропрацював дві години. Захопився. На тридцятилітню красуню, по вінця налита звабою чара, поглядав уже зрідка і наче здалеку. Принагідно увагу привертали незнайомі постаті, переглядання ворожих одні одним, байдужих і дружніх очей.

... Два кроки від його столу, носик чорнявої дамочки причаївся і зціпився, мов перед стрибком, золотавий жар метнули налиті жагою очі... Та запитання не могло юнака

здивувати. І переживання було тільки одне: наближення до його скроні пружинистої хвилячки жіночої зачіски, зустріч з чорними очима зблизка, — в них уздрілися золоті колочки, беззмістовна, як на молодого чоловіка, мова насапаного зубами сап'янового гаманця, занесена до студентського квитка біла ручка-хрящик.

— О, в жадному разі!

— Таж стоять вільні столи. Чи я зізнав когось?

— Проншу залишити кімнату! Нахабство! — і бібліотекарка — що її так образило? — повернула юнакові чорненьку книжечку.

...Надія на успіх, довір'я до своїх сил були вже розбитою швидкою. Дірка як сонце. Потроху скло обсипалося і між променями розколин. Віктор сам собі здавався пустим і нудним. Щоправда, і всесвіт це тільки скляна куля. Будови, сади і хмари, риби і пуголовки в ній лише тіні, фантоми. Резонні думки теж навідувалися неугавно. Вони свідчили, що дахи мрій і задумів молодого чоловіка рухнули з піднебесся на землю, що сама собою стала ясною потреба нарівно розподілити увагу поміж цілим спектром філологічних наук. Думати треба не про писання, а про освіту. Провал у професора Сенченка... Та це справжня знахідка! Та це узвичайнення пляну наступних п'яти років студій!

Віктор зрадів нагоді попрацювати з Ільком Дзюбою.

— Ополудні, Вікторе?

— Ополудні. Біля першого вікна в «актовому коридорі»!

Разом збігли на обід у підвал. Ілько ледве не пообламував стелі й сходи, так гнався. Віктор то пурхав, то плигав на пальці, — наслідування, звичайно, Павлової.

Віктор, нюхнувши, вирішив почаявати, замість обіду, на Фундуклівській: в ідальні не можна повернути носом — випар борців, капустаків... А черги розлючених студентів за бильцями стільців! А валки портфелів поміж взуттям, на підлозі, до нестями напружені м'язи рук і розгорнуті на долоні конспекти й стопудові підручники! Що не лікоть — рама залізна, попітр.

Чорно-срібний кордон попід краєм багрової колони університету. Жменя тіні, схожа вона на темний димок захисних окулярів, залишилася під козирком кепі. Портали будов на Володимирській, на Фундуклівській, на Хрещатику — як на пляжі, як на срібних каналах, як над гіллям соняшної ріки життя. Захотілося з-під руки спустити на землю напнуту папером «таксу»: хай мотнеться прибережними кущами, пополохає птицю...

Дійсно, Індія, Ганг: червоно-жовті вогнища на берегах. А рідні — небо й сонце.

Уперше в житті, з Хрещатика юнак завернув на Інститутську. Порівняно з рівнобіжною Миколаївською, з ніжністю її ледь знятою і задраною на площу Франка лінією,

з її стилістичною єдністю, навіть просто — камерністю, Інститутська вулиця Віктора — нашорошила. Новизна враження набрала характеру сценічної умовності. Народилася думка про аскетизм готики і про безмежну багатолітність тисячелітнього міста. Прив'язана до рубця вежі на горі нитка вулиці здалася не так простою, як потайною і вередливою. Забудова — різнокаліберною, з проміжками, все ліворуч, низьких кварталів, і, все праворуч, висотних будов. Гін навипередки з парками на горах, потойбіч долини.

Жовті, рожеві й сірі будинки на синьому тлі неба — що білизна на шнуркові. Неаполь. Самотні дерева, підмальовані рогадиками тіней, а шерехи барвних вітрил над бруком — намистом з дукатів і півмісяців. Тіні корками, обручками перегородили вулицю, перевеслами пов'язали подвір'я і садки. Золоте «20» на дзеркалі дверей. Чорно-білий камінь наблищеної підлоги. Обвита білими східцями сітка ліфта. Сутінок. Соняшні зайчики й просвіти. Роземішила намальована в білому прольоті чорна дев'ятка: та це ж, справді, дев'яте небо!..

Двері прочинилися обережно-обережно, проте мідний ланцюжок між стулками натягнувся до відказу. Мить — і Віктор уже в прямому куті коридору, широкого — прямо, вузького — праворуч. Тендітна бльондинка середнього зросту — середньої комплекції, на ній біла блюза під світлосірим костюмом — одним помахом руки відчинила двері й попросила зачекати професора в кубикові з вікном... та над київськими дахами, над вулицею, над вулицями й дворами, над низочкою топольок попід муром, над музеєм українського мистецтва посеред трикутника міжгір'я, над бібліотекою на прип'ятковій парку. Враження спішно погасили думку про господиню дому: обличчя в неї небуденне, і зібралася вона в дорогу чи щойно повернулася з двірця, з подорожі... Головне, що цегла і бляха міста заступили Володимирову гору, Царську площу й Купецьке зібрання, що зір міг досхочу любоватися садами на Дніпрових горах. Осінні букети в небі. Над Хрещатиком, над Печерською лаврою, над безміром рівнини за Дніпром, за пісками. Віктору найменшого діла не було до шкіряної каналки під стіною, до спареної книжкової шафи насупроти й одинарної понад дверима, до туркестанського килима на восковому паркеті, до парчових штор на зібраних у два загони нікльових кільцях.

— От чудово, правда? — запитав професор Сенченко, серветкою промокаючи насичені жиром губи.

— Осердя України!

— Браво! Браво! Здорово сказано! — і Федір Іванович схопився за краватку, за ковнірець. Можна було подумати, що він скине зі своїх атлетичних плечей такий м'який, податливий, і такий — зеленкуватий, маслянистий — піджак, кине́ться в бій з несприятливим у кімнаті супротивником. Навкулачки? На шпадах?

Точно так, як у тридцять п'ятій кімнаті, очі з розбігу наскочили на очі... й сипнули вогняним крилом іскри, постріли.

Кабінет Федора Івановича, перші двері ліворуч з вузького коридору, — продовгувата, навіть вузька кімната. Незначно ширша від венеційського вікна на нутро розлогого колодязя великоміських будов, на садок, на паркани й мури. Видно звідси й вуглик знайомого велетня на Франковій площі, власне, дах і гніздо, балькон над урвищем вулиці.

Дві стіни книжок, як і в коридорі, — під стелю. Стіна східних дверей на дві третини вільна.

Тут царство карельської берези: шафи, боком до вікна поставлений писемний стіл неймовірного обсягу, схожа на комоду і на пульт стоповерхова конторка з чотирма партіями різних ручок-ящірок, вмонтована в стелю й вперта в підлогу бібліотечна драбинка з бронзовим поруччям обабіч, нарешті, рами шкіряного крісла-вертуна для господаря й глибокого фотеля для гостя.

Першим ділом Віктор витягнув з кишені й спокійно подав професорові через стіл сім аркушів вирваного з зошита паперу. Дуже густо полінійного, в клітинку. І з червоним обрізом.

— Що за чудо! Цілком свіжі?

— Відновлені по пам'яті. Звичайно, з оригіналом у руці... Точно пам'ятаю Барбюсову «Лямпу». Це моя перша спроба з французами. Мені було п'ятнадцять.

— А були переклади й до того?

— Тютчев: «Сльози людської...», «Silentium», «І домовину спущено в могилу»... Пейзажі Інокентія Анненського і навіть Фета. Також Гете. Найперше «Лісовий цар». Соцзмагання з Борисом Грінченком!

— Чекайте! Що за єдність у вас вчувається? В тому тут «ізіюминка»? Що ви, зрадьте, відбирали?

— Просто найпривабливіші, як на мій смак, найпоетичніші мотиви: лямпка, вікно, дзвін і дзвіниця, мости, шлях і степ, дикий і культивований — романтичний і геометричний — красвид. Безсумнівний нахил до циклічності в архітектоніці книг... Смак у мене, цілком-цілком напевне не тільки український, а й полтавський.

— Отже, добрий! — і чорні очища Федора Івановича заблистіли, зуби засяяли. В його жарті було незрівняно більше правди, ніж у Вікторових словах щирого самоприниження, справжнього недовір'я до свого особистого, до полтавського й до українського смаку. — І скажіть, будьте ласкаві, де ви зустріли вірш молодого Барбюса. Пам'ятаєте в оригіналі?

— І оригінал, і переклад. Уявіть собі, що моя знайома, моя вчителька, Наталія Олександрівна Лісовська, зберігає автограф Анрі Барбюса — любу їй «Лямпу»! Ця бабуся товарищувала з Роменом Ролляном... Бувала у нього ще на бульварі Монпарнас, в описаних Стефаном Цвайгом кімна-

тах на п'ятому поверсі, під самісіньким дахом, по сусідству з ластівками... З Роллянового вікна розглядала манастирський садок...

Вона ж познайомила з Ролляном свого друга Федора Дмитровича Батюшкова. На полиці у неї, у Полтаві, на Хрестовоздвиженській, стоять книги з авторськими написами Барбюса, Ролляна, Жамма... і, між іншим, ще двох десятків французів. Їх захопила вона з собою, утікаючи з голодного Петрограда... Для точності: два її чемодани і два чоловікові прибули в Полтаву... привезли книги, французьку бібліотеку...

Професор і студент, як по нотах, посміхнулися, а після короткої павзи раптом і розсміялися. Та сама думка промайнула їхніми головами. Та сама реакція душі. Та сама картина ожила перед очима.

— Наталія Олександрівна прожила цікаве життя: Бестужевські курси, «Вестник Европы», приятель з багатьма оригінальними, значними і навіть видатними людьми, щорічні подорожі до Європи...

Але професор був уже зайнятий Вікторовими перекладами. Встав і дістав з шафи Бодлера і Малларме. Ледве зиркнуло на оглав око, а рука вже розкрила «Ляндшафт» і «Осінній день» — першого з поетів, і «Вікна» та «Дзвонаря» — другого. Барбюсову «Лямпю» Віктор розмашисто й впевнено записав для Федора Івановича посеред великого аркуша блискучого паперу в оригіналі. Розпливлося кілька літер, два три місяця.

Хвилювався, переживав, а згодом, почервонівши, докопувався до подробиць — професор. Віктор же преспокійно встав з-за столу й розглядав, полиця за полицею, спинки французьких та італійських книжок. Поверховість передачі оригіналів і неприродність мови своїх перекладів ладен він був частково виправдувати поспіхом, частково збирався визнавати. Бо хто ж він такий, Віктор Лисенко? Таке вже, справді, легке, таке примітивне мистецтво художнього перекладу?!

Спантелечений і збурений доглибинно, професор устав з крісла і висунув шухляду свого блискучого леговища-стола. Пальці в чорно-золотому коробочкові влімали шокколядну пігулку й віднесли її, наче в гніздо, губам.

Схвильований довго мовчав. Перевіряв враження? Карбував майстерне заключення про дитячі спроби перекладу французьких поетів на українську мову?

Юнак підійшов до вузького краю стола і став, упершись на всякий випадок у карельську березу: «Я готовий, бий!» Професор наче сердився, горів. Не відомо: збирався картати чи вчити.

Раптом він повернувся і глянув на коцавого юнака, наче востаннє, на прощання. Що за довгастиий і блідий трикутник! Широке й високе одноразове чоло, аж на скроні густі брови, ладна обсинити весь світ синька очей, раді поба-

витися і схильні до печалі губи... Юність. Чорні зальоти волосся. Струнка шия і біла сорочка, червоно-чорна плетена краватка. Відвертість, а поруч до невідомих меж розбудовані пляни таємні... Прудкість, сміливість поруч обережності й поміркованості...

— Вікторе, — сказав професор просто, — ваші переклади майстерні. І справа тут не в учителях. Це природа, талант. Так само, як, наприклад, розум або смак. Я, дослівно, боюся вимовити, бо це не педагогічно виходить... Вам же вісімнадцять літ! Ну, що ж, а переклади «вдалі», неймовірно зрілі. На думку приходять Гуго фон Гофмансталь... Ви з тої сотні ранніх... Ваші переклади... Та я мушу обминути два прикметники: клясичні й геніяльні. Ви всебічно сприймаєте оригінал, трактуєте його з любов'ю і широко. А на наступному етапі творчого процесу ви вже обережно й сміливо підкреслюєте й наголошуєте вам особисто близьке й українській літературі відповідне, нашій мові притаманне. Більше того, ви інтуїтивно й свідомо шукаєте й знаходите у чужих поетів таке нам близьке, що його можна подарувати читачеві навпіл з нечувано новим і рафінованим. Корона всьому ваша мова. Слово у вас багатоплянове, навіть спектральне, так би мовити. І ще раз: у вас щаслива «двоїстість». Ваш словник такий природний і згармонізований. Міра віє над ним прапором. Та ваші слова часто поставлено руба, під незвичайним кутом, і злотовано... Їх можна не впізнати, справді. Вони наші знайомі й друзі, виявляється, а ми сприйняли їх, як новину. Можливо, що ця густота, інтенсивність, частота, своєрідна кутастість і нова, поруч традиційної, пластика — це і є наступний поверх нашої літературної мови. Так у вас... Ну, хто у нас так перекладав або перекладає, хто так писав або пише? Наші неоклясики, звичайно. Зеров, Бурггардт, Рильський. Але Бурггардт, Драй-Хмара, Филипович для вас пусті слова...

— Вперше чую. Прізвища, а за ними примарилися світи, луна металу... «Камена» Зерова лежать у мене в столі. В Полтаві. Рильський теж, зрозуміло.

— Цікаво, як у вашому перекладі звучить Верлен.

— Я маю по десять давно готових номерів Верлена й Вергарна. Ввісні я вже три роки систематично бачу чудовий томик моїх перекладів: «Антологія французької поезії»... І думка мимоволі поширює обсяг книжки від видання до видання!.. А от німецької ніколи не бачу! Бо з німцями у мене справи ускладнені. Товща німецької поезії непроглядна. В ній для мене масиви нерозгаданих порід. Для неї потрібний надзвичайний вимір. Як і для німецького малярства, правда! Я не відчуваю питомої ваги й кляси багатьох німецьких поетів... А французьких?.. Дуже можливо, що в мені відбито смак Наталії Олександрівни Лісовської. Може, це навіть збігання смаку: найчастіше вчителька наче погоджувалася з фантазіями учня... А моя німкеня, Йоганна Карлівна Кенігсберг, натура не аналітична і не поетична, а па-

тетична: її навіки заглушили осяйні водоспади поетичної мови. В ній зручно розмістилися всі поети Німеччини! Отже й мені на думку не приходило вибирання й перебирання. З німецької треба перекласти цілих авторів, триста томів...

Приснули з о сміху. Синя і чорна волога ладна була хлюпнути через вінца очей. Тільки студент ущипливіше й дошкульніше трактував іронічно-сатиричний мотив, професор — вибачливо. Мило.

— Тількищо я став свідком... якщо не революції, то палацового перевороту! — заявив Віктор. І не звернув уваги на запрошення професорової руки, простягнутої до пустого крісла: страшно було, що димок його несподіваного почуття, що топірець, гуцульська бартка його думки розтане у зоряному небі, у всесвітій ідеї і вражень.

— Що за переворот? — посмішка. — Я нічого не за примітив, — у Федора Івановича вщерть виповнені задоволенням очі.

— Сумнів щодо київських редакцій моїх перекладів перекинувся раптом на мій полтавський доробок... Я боюся, що віршилища в моєму... мисливському портфелі насправді незугарні, аж громохкі... А неспокій за київські вже на другому пляні. Бо увірувати в такому ділі не можна.

Не можна відкласти роботи над вдосконаленням тексту, не можна позбутися сумніву. Писання, слово на тому самому нерві, що й стид, сором, страх і гріх!..

— Що й спалах удачі. Що й щастя творчости, що продовження життєвого діла...

Віктор обійшов стіл і сів у крісло. У душі злякався професорового нанизування цих великих «що». Бо куди ж було діти свідомість — поруч дитячих і юнацьких марив! — мікроскопічності власного чину й безміру свого завдання. Який же мізерний масштаб доробку!

Шедеври світової поезії й Україна! Щастя творчости! І він, Віктор...

Затемнення сонця!.. Проте швидко вилуцилася чітка думка про велику правду: праця усталисть кордон між здібністю й зарозумінням, між покликанням і самозванством, між добром, виходить, і злом. Нічого не відомо наперед. Все — опісля.

Розмову про переклади не можна ні вичерпати, ні вивершити.

Проте ясно вже: вона — перенасичений розчин. Її треба перервати, відкласти. Зараз дуже зручно без передмов і вступу обговорити з Федором Івановичем труднощі вибору теми для першої університетської праці. Адже справа тут складна: врахувати потрібно не тільки власні сили, свої здібності, спроможність свого розуму, а й розгалуженість та глибину завдання й досяжність джерел.

У присутності професора Сенченка думка й мова юнака нап'ялися — небо! — до межі досяжного. З темпераментом і великим блиском Віктор і аналізував, і... сміявся над сво-

їми, від розуму незалежними, забаганками та уявленнями. Розкритикував усі ним же самим з великого списку вибрані і всі ним додатково запропоновані теми...

Що ж, відразу братися до найбільшого і найцікавішого? Написати, приміром, для початку, книгу, том про зв'язки Бальзака з Україною? Дослідити для цього, якщо він взагалі існує, архів Верхівні, проаналізувати «Київські листи» письменника? Або взятися за вивчення французької літератури п'ятидесятих-вісьмидесятих років... Ось у професора Сенченка стоять видані Люї Конаром листи Фльобера... Спробувати довести думку про автобіографічність не лише «Листопада», а й великих романів круасельського святого й мізантропа! Як би цікаво було уяснити собі справжню історію дружби Фльобера й Мопасана, сина Ляури ле Пуатвен! Вплив Фльобера на європейський роман, Мопасана на новелу... і роман... «Толстой і Мопасан», «Коцюбинський і Мопасан»... Цікаво розшукати й дочиста зареєструвати сліди Фльобера в Німеччині...

На такому тлі камерною здавалася тема «Меданські вечори», — розтяти збірник й продемонструвати природу кожного з його співавторів.

Одноразово клювала сотня тем Роляногового циклу.

Професор Сенченко сидів за столом мовчки. Не зводив з молодого чоловіка очей. Розгляд і критику кожної теми слухав, як майстерне читання своєї власної рецензії. Дивувала така здібність юнака концентрувати думку, так компактність то голого, то метафоричного вислову, така спроможність відгородитися від буденного світу. Вірилося, що сині очі особливим чином персоніфікували ідеї й поняття, оживлювали на землі казку, творили поезію. Цілковито безсумнівна й гостра індивідуальність, громові заряди чуттєвої й інтелектуальної інтуїції, межове злиття змісту й форми, немилосердно зріле почування й думання... в вісімнадцять років!

Дві редакції «Страждань молодого Вертера» Гете — ось його, Вікторова, тема. Вона вузька й широка. Вона розділ з історії європейського роману. Це чудова спроба достеменного дослідження. Це й доповнення до перекладу роману на українську мову. Марився том з української бібліотеки світової клясики: півсотні сторінок передмови, по півтори сотні — первісна, 1774, й остаточна, 1782—1786, редакції «Вертера»... На наступну суботу — від четвертої до п'ятої — Федір Іванович приготує для студента список основної літератури. Потрібні книги професор на своє ім'я замовить по найбільших бібліотеках імперії, як також за кордоном.

Професор і Віктор одноразово глянули на годинник і одноразово знялися з крісел: пів на шосту! По дорозі до дверей Федір Іванович зупинив Віктора і запитав:

— Що сьогодні значить для вас ім'я і прізвище: Райнер Марія Рільке?

— Райнер Марія Рільке? Ще нічого.

— А віднині значитиме дуже багато! Гляньте: три полиці його книг, п'ять полиць літератури про нього, — Федір Іванович попижкував, аж пирхав від задоволення, від напливу розбурханої енергії, від накопиченого настрою. І поманив юного філолога до шафи. Геть відсунув карельську драбинку й відчинив фасонні дверцята у прямому куті шаф.

— Не буде, думаю, вам ближчої душі у світовій поезії... Наявний також вплив слов'янщини: Чехія, Україна, Росія.

Пожовклі й посірілі суперобкладинки, широкі й вузькі спинки майже поспіль одноформатних видань. На полиці тільки два високих томики «Нових поезій» та альбомного типу, чорний з золотом, «Роден». Без винятку: «Видавництво „Інзель“, Ляйпціг».

З шереху блискучих спинок, професор Сенченко висмикнув книжечку й поклав її у Вікторові долоні. Навіть притримав її мить, прикрив рукою сіреньку, під крицю, делікатно згфровану обкладинку й полотняну спинку з чорним написом Райнер Марія Рільке, «Книга годин».

Лавра, Київ, Україна...

Несподівано легкий томик. Видвіла титульна сторінка — готичне плетиво жовтогарячих і чорних літер. На сьомій сторінці, перед текстом, виконана тонким пером віньєта триптих: скрипторій, за столом чернець, літописець. З боків — орнамент: свічі? соняшники? вази?

Da neigt sich die Stunde und rührt mich an...

Ich lebe mein Leben in wachsenden Ringen...

Ich kreise um Gott...

Віктор устиг глянути на портрет поета. Інтелігент? Аристократ?

Професор наполог на своєму: «Das Stundenbuch», не без труднощів, вліз у кишеню піджака.

Віктор, з круглим портфельчиком під рукою, вже став на другий східець, як двері знову прочинилися й Федір Іванович розпитав Віктора про долю полтавської гімназії для дворян. У ній, виявилося, батько його викладав малювання.

— Добре, що там тепер педагогічний інститут! — закінчив професор розмову й посміхнувся.

Двері, з роздумом, але остаточно, обірвали павутиння почувань і нитки думок. У Вікторівій пам'яті залишилися жаринки очей Федора Івановича й доброзичлива мова його губів. Потайним, небезпечним, ворожим здався раптом мерехт мармурових східців з дев'ятого неба на Інститутську вулицю в Липках.

Далі буде

Лист

Антоні Гект

Я хотів би вгадати,
Що в вас нині в думках; припускаю,
Що напевно не я.
Але крокус піднявся, і жайворон — як гамувати
Оцю кров, яка знає, що знає,
Що говорить до себе всю ніч, наче море, що грає й сія.

І говорить, звичайно, про вас.
На світанку, коли океан ловить в невід поранні вогні,
Сонце ставить житливі ступні
На цю зливу люстер — кров теплішає враз,
Йде крізь ночі арабські свої,
Ваше ім'я вторить десь у серці, в тремкій глибині.

Ви, звичайно, неназвані бути повинні.
Та гаразд, хай вам буде відомо, я вдіяв, що міг,
Так, як певно зробили і ви.
Інші зв'язані з нами, тендітні й невинні,
Ті, що їхні імена... Чи згадувать їх?
Непотрібно... Єдина, ця глиб синяві,

Цей дзеркальний, освітлений сплав...
Пам'ятаєте, якимось моїм хлопчикам
Ви принесли дві пташки, вовняних дроздів.
Вчора старший знайшов їх — і вас пригадав.
Повернулись в минуле догори рокам
Виром хвилі — я став, не знаходячи слів.

Більш не маю про що повісті.
Мої будні звичайні, роблю що в спроможі,
Так немов би впокорений знов.
Тільки це негаразд — проти серця зболілого йти,
Проти хвилі пливати, і в ненадій тривозі
Не зважати на власну бентежно пульсуючу кров.

Переклав Борис Олександрів

Я до тебе

Аластер Рід

Літо геть збронзовіло, а з ним
відійшли наші мандри в околицях.
Подивімось як справи тепер.
Он хатина скрапає в марокканськiм дощі.
Млин, як привид, в зеленій французькій рівнині.
Береги опустіли — одна лише рінь.
Та одначе в садах, в перехрестях стежок,
ми спимо, сперечаємось, сваримось, миримось знов,
догоджаючи серцю.

А тепер, коли море темніє на зиму,
я далеко, і ти далеко
(рідний дім іще далі, ніж ми),
напиши мені довгий лист,
ніби з дому.

Напиши про засніжену ніч
і про те, як би вдвох ми сиділи при вогнищі,
чули псів завивання у сні, чули гуски
сичання в стодолі, чули тупіт копит до двора.
Розкажи, як вирує вода, і як трави
стелять коси в ріку.
Напиши про погоду.

Може,
лист через воду,
щось як це, але ліпше,
нам наблизив би дому
зі світу.

Напиши, я приїду.

Переклав Борис Олександрів

Смерть поетки ПАМ'ЯТІ ОКСАНИ ЛЯТУРИНСЬКОЇ

Олександр Филипович

... печаль і тугу, біль нестертий,
вкрай серце втомлене, уперте!..

О. Лятуринська

У лікарні в Міннеаполісі (США) 13 червня 1970 померла від важкої хвороби на 68 році життя Оксана Лятуринська — письменниця, малярка, скульпторка. Вона хворіла довгий час і важко боролася зі смертю.

Як і Леся Українка, О. Лятуринська відмовилася від церковного похоронного обряду і в заповіті висловила бажання, щоб її тіло спалити, а урну з попелом переслати до українського кладовища в Бавнд Бруці коло Нью-Йорку. Там спочивають відомі діячі української культури, мистецтва й науки: Євген Маланюк, Тодось Осьмачка, проф. Віктор Доманицький та інші. Покійна не бажала, щоб над її труною співали тужливе «Видиш, брате мій...», а замість цього — теплу та задушевну «Веснівку» Маркіяна Шашкевича, яку композитор Віктор Матюк (1852—1912) поклав під музику.

... Доню-голубко,
Жаль мені тебе,
Гарная любко.
Бо вихор свисне,
Мороз потисне,
Буря загуде,
Краса змарніє,
Личко зчорніє,
Голівоньку склониш,
Листоньки зрониш,
Жаль серцю буде.

Оксана Лятуринська народилася 1902 року на Волині — в невеликому хуторі коло Вишневеця на Крем'янецьчині, де провела дитячі роки. Після цього вона вчилася в гімназії. У 1924 році виїхала до Чехо-Словаччини і постійно жила в Празі, де закінчила гімназію. Після цього вона студювала філологію у Празькому університеті і цікавилася особливо літературою, філософією, історією та мистецтвом. У 1928—31 роках вона студювала малярство в празькій Академії ми-

стецтв у проф. Мако, а скульптуру — в Мистецько-промислової школі у відомих чеських професорів Фойтіка та Дворжака.

У 30-их роках Лятуринська належала до т. зв. «Празької поетичної школи», очолюваної О. Ольжичем та Оленою Телігою. Як відомо, ця «школа» піднесла українську поезію до високого мистецького рівня. Поетичні твори Лятуринської навіяні символізмом і здебільша присвячені історичній тематиці.

Євген Маланюк, який написав передмову до її другої збірки «Княжа емаль» (1941, друге видання — Нью-Йорк, 1956), зауважив у поетки «сувору ощадність слова, емблематичність виразу і спільний дух історизму; у її віршах гримить варязька криця Святослава, проймає суворістю ніжністю туга Ярославни...»

Першою збіркою її поезій були «Гусла» (1938). Крім двох збірок поезій, Лятуринська опублікувала книгу новель «Материнки» (1946) і вірші для дітей «Бедрик» (1956). Вона мала ще ненадруковану збірку «Веселки», присвячену передусім мітологічним темам.

Як повнокровна дочка Волині, поетка відбила в своїх творах чар та пахощі рідної волинської землі, ремінісценціями якої навіяний цикл віршів «Волинська майоліка», вірш «Євшан-зілля», «Волинські буколіки» та інші.

Війнуло чудним подихом, немов чужинним.
О, ні! І згадка чарівна десь із глибини:
і м'ята, і стокроть, і лепеха Волині...

(«Євшан-зілля»)

...У луках гра сумна сопілок.
Не хмарилось і не горіло,
і хліб зернистий не поліг,
і вершиться вежасто стіг.
По сіль, мабуть, ідуть підводи
чи десятину — княжий поділ
везуть до двору й до церков.
Були жнива і будуть знов.
Чорнозем споконвіку родить.
І світ — мов ганчаря розводи,
немов квітник — з-перед вікна.
Чому сопілок гра сумна?

(«Волинські буколіки»)

У скульптурі Лятуринська репрезентувала синтетичний монументалізм. Вона створила надгробник Євгенові Кональцеві і погруддя Тараса Шевченка, Симона Петлюри та інші. Як малярка, вона визначилася декількома добрими

портретами: Михайла Грушевського, Т. Шевченка, Івана Франка, Джорджа Вашингтона. При цьому треба також згадати її мистецьки виконані писанки та різні вироби художньої кераміки.

*

Під час другої світової війни Лятуринська залишила Прагу в 1945 році і переїхала в Західню Німеччину, де жила в різних таборах «переміщених осіб» американської зони. У 1950 році вона прибула до Міннеаполісу, де постійно цікавилася культурно-мистецьким життям тамошньої української громади, відвідуючи зокрема літературні вечори.

Я пам'ятаю її як людину завжди привітну, надто скромну та просту, з добрим і чулим серцем. Хвора і немічна тілом, вона була проте дуже міцна духом.

Останнього разу, десь на початку грудня 1969, я випадково зустрів її в одній крамниці, де вона закуповувала харчові продукти. Напоготові в неї завжди були олівець та блокнот, бо вона не дочувала, а придбаний за порадою лікаря слуховий апарат мало в чому їй допомагав. Я написав декілька рядків про те, що хочу їй подарувати свою працю про Юрія Клена, надруковану в «Сучасності». З великим зворушенням вона дякувала мені, бо пам'ять про Ю. Клена завжди була їй дорога. У відповідь на вислану їй згадану працю я отримав малу картку з різдвяною іграшкою: «Пане Олександрє, прошу передати одного посланця небес панству Гайдак — я десь заклала їхню адресу. Вітаю з Свят-Вечором і Зорею! О. Лятуринська».

Настрій авторки і тон картки були цілком бадьорі. Однак хвороба прогресувала, і 13 червня востаннє замовк сумний акорд її казки життя...

*

Я не маю наміру аналізувати творчість Оксани Лятуринської — її тематику та поетичні засоби. Це повинні б зробити компетентніші, ніж я. Все ж таки хочу на цьому місці навести три уривки з її поеми «З Літопису».

Та ж так: життя сильніше смерти.
 Де б то снаги його зачерти?
 Навколо всюди многолюдно.
 Пашіє паростя нове;
 Усе живе, живе, живе,
 А в тобі смерть. Хіба не чудно?

. . . . .

Десь правди страчено оселі,
 І в цім світі — як у пустелі.
 Тож начебто і не дивинка:

Нема ні правди, ні добра,
Й свята надія — райдуг гра —
Розтала враз, немов сніжинка.

Але ж не так! Вона ще квітла.
Та ми самі згасили світла,
І темно стало так зокола.
От вже неначебто й кінець.
В душі — ясній світлиці — мрець.
Схилім востанне низько чола!

Так, усі схилім низько чола перед світлою пам'яттю
поетки — мистця слова, кольорів і форм.

Людина, якій „везло“

Йосип Гіряк

Є люди, про яких говорять, що вони «народились у сорочці». Життєві шляхи таких обранців долі звичайно бували без тернин та колод. Їм, як кажуть, «везло» при всіх обставинах та нагодах. До таких щасливців можна зарахувати Олександра Євдокимовича Корнійчука, якому 25 травня ц. р. минуло 65 літ. Ось хто пройшов через «вогонь, воду і мідні труби» — сухим, незайманим. 45 років протривати на арені радянської літератури, в часи бурхливих припливів та відпливів сталінських, хрущовських та брежнєвських вівісекцій — це не всякому дане. Олександр Корнійчук — сливе одинокий письменник на українській землі, який завжди в усіх властивимих був здатний завоювати «благосклонність».

Щоправда, три перші п'єси молодого Олександра Корнійчука: «На грані», «Кам'яний острів» і «Штурм», далі помостів робітничо-комсомольських клубів не пройшли. Професійні театри залиті були повинню микитенківщини, і молодшому за І. Микитенка Корнійчукові довелося від 1925 до 1933 року пишатися тільки званням «клубно-комсомольського драматурга». Іван Кіндратович Микитенко у ті часи не тільки засипав своїми скороспілками-п'єсами сцени УРСР, він при допомозі партійних органів уже промощував собі дорогу на сцени Москви, крім того, з благословення ЦК КП(б)У, верховодив на терені ВУСПІ і своєю партійною голублю розмахував над головами ваплітян та співробітників «Березоля».

У 1933 році Лесь Курбас, підготовляючи виставу «Маклена Граса» Миколи Куліша, рівночасно розробляв у режисерському штабі п'єсу Олександра Корнійчука «Загибель ескадри», режисуру якої доручив Борисові Тятнові. Цими двома п'єсами повинен був розпочатися театральний сезон 1933—34 року. Лесь Курбас зупинив був свою увагу на Корнійчукові тому, що до того часу молодому драматургові ніяк не щастило побороти байдужість професійних театрів до своєї драматургічної творчости, яка по суті не була гіршою за продукцію Івана Микитенка.

Два роки перед тим народний комісаріят освіти приневолив був театр «Березіль» включити в свій репертуар агітку Микитенка на тему хлібозаготівель: «Диктатура». До того часу Лесь Курбас оберігав свій театр від драматургії того автора, що в свою чергу доводило до мобілізації всіх

вуспівських сил проти «Березоля» і його основоположника. Однак після наступу партії на Валліте і на драматургію Миколи Куліша (заборона до вистав «Народного Малахія» та «Мини Мазайла») Іван Микитенко та ті, що підтримували ВУСПП, лідером якої він був, використали впливи офіційних чинників для остаточного опанування березолівської сцени. У наказі говорилося не тільки про включення «Диктатури» в репертуар «Березоля», у ньому була категорична вимога: щоб Лесь Курбас взяв на себе особисто завдання режисера вистави. До того часу подібних вимог ні до театру, ні до Леся Курбаса не ставили. Вибір п'єси для репертуару «Березоля» був прерогативою керівника театру. Цей наказ був досі безпрецедентний.

Прем'єра вистави «Диктатура» відбулась у «Березолі» після того, як уже всі театри країни продемонстрували ту п'єсу на своїх сценах, на яких вона не переходила рівня трафаретної агітки на тему чергової кампанії. Лесь Курбас, перенаголосивши авторову фабулу п'єси з боротьби за хлібозаготівлю на поглиблення її ідеї боротьби за «диктатуру», уможлилював глядачеві чітко і всемірно почути різницю між пролетаріатом, селом і заводом. Вистава була задумана і реалізована у пляні оперного видовища. Експеримент був оригінальний і сміливий, який ще й досі чекає дослідження його театрознавцями та теоретиками мистецтва, але, на жаль, тодішня настанова партійних органів та созвучна їй літературна організація ВУСПП і автор п'єси, який намагався втриматися на позиціях партійної лінії, виставу засудили.

Лесь Курбас вирішив на протривагу Микитенкові за-презентувати на своїй сцені нового, молодого драматурга Олександра Корнійчука п'єсою «Загибель ескадри» і тим довести, що «не святі горшки ліплять» і що режисер навіть із слабкої п'єси може створити значну виставу. Як уже вище було згадано, «Загибель ескадри» підготовлялася рівночасно з «Макленою Грасою». Хоч номінальним режисером постановки був Борис Тягно, проте вплив мистецького керівника був не менший, ніж на всіх інших виставах «Березоля».

У підрадянській дійсності все можливе... Мистецький шедевр Миколи Куліша і Леся Курбаса — «Маклена Граса», став їхньою лебединою піснею. Курбаса було усунено з керівництва створеного ним же театру, як керівника, що не впорався з завданням та не виправдав довір'я радянського уряду, а драматичні твори неповторного Куліша були зняті з репертуару всіх театрів. Через місяць у тому самому «Березолі» відбулася прем'єра «Загібелі ескадри», підготована під безпосереднім керівництвом Курбаса, яка відкрила золоті ворота Корнійчукові в усі театри СРСР. З того пам'ятного 30 листопада 1933 року зоря Олександра Євдокимовича вже не пригасала. Іван Микитенко через деякий час зник зі шляху нової зірки разом з своїми опікунами: Павлом Постишевим, Станиславом Косіором, Володимиром Затонським,

Панасом Любченком та Андрієм Хвилею, а на «щасливця» Корнійчука посипалися державні премії та сталінські ордени. На банківськеkonto драматурга-лауреата поплили авторські гонорари з театрів безмежної імперії. Мистецькі керівники всіх театрів країни почали чекати на його наступні твори, як на манну небесну. Громадські, наукові та партійні установи нагороджували «новоспеченого корифея драматургії» найвищими посадами та почесними званнями.

Однак на тріумфальному шляху лауреата в 1940 році трапилася була несподівана пригода: під час конференції українського театрального активу театр імени Івана Франка продемонстрував перед делегатами конференції прем'єру комедії Олександра Корнійчука «В степах України». На той час, напередодні другої світової війни, компартія до певної міри зважилася дещо попустити віжки тотальної диктатури, щоб тим хоч трохи з'єднати собі довір'я населення. У мистецько-театральних колах почали пробиватися критичні зауваги у цілому ряді питань, які до того часу були під суворим партійним табу. Отож, після громадського перегляду комедії «В степах України» відважилися гостро скритикувати автора й театр комсомольська організація театрального інституту імени Карпенка-Карого, деякі делегати конференції театрального активу, а преса заговорила в іншому тоні: не в такому, в якому досі доводилося слухати відгуки на свої п'єси орденоносному лауреатові.

Редактор київського мистецько-театрального журналу О. Борщаківський умістив у грудневому числі московського журналу «Театр» за 1940 рік статтю під інтригуючим заголовком: «Всупереч здоровому глуздові», в якій писав:

«Невдача, що спіткала драматурга... в дивному виборі художніх засобів, у сумбурному поєднанні різностильних і різноплянкових прийомів, у послідовному ігноруванні здорового глузду, правдоподібності сцени, чітких тверджень і простої логіки...»

І далі:

«У комедії Корнійчука немає ані сили переконання, ані яскравих художніх образів. Замість характерів — жанрові фігури. Життя колгоспного села багатше, значущіше, герої його цікавіші й вищі від того, що намалював драматург у своїй комедії. Немає в ній ані правди життя, ані правди поезії... Спектакль Академічного ордена Леніна театру імени Івана Франка тільки підтверджує погляд на комедію. Давно вже не було на сцені такого галасливого й малозмістовного спектаклю».

Подібні критичні статті не переставали появлятися у союзній та республіканській пресі, що своєю чергою відстрашувало театри, і деякі з них від постановки вже запланованої комедії «В степах України» стримувалися. Після такої фронтальної атаки авторові довелося у зимову пору

виїхати на Кавказ, де в затишку кисловодських санаторій можна було подумати про підготову нової п'єси, яка повинна була б реабілітувати розвінчаного лавреата.

У березні 1941 року культпроп ЦК КП(б)У зібрав театральний і літературний актив столиці України для обговорення недоліків комедії Олександра Корнійчука «В степах України». З відповіддю на критичні зауваження мав виступити сам автор. У дискусії брали участь театрознавці та критики, що повторювали свої думки, які вже кілька місяців тому висловлювали на сторінках преси та журналів.

Вислухавши зауваги критики, автор (з демонстративною скромністю) заявив з трибуни Стілки письменників, що на порушені питання він відповідати не буде, а тільки просить дозволу прочитати листа, оригінал якого здепонований у сейфі відповідної установи, а копію після прочитання він передасть президії зборів. Зміст листа пригадує з пам'яті:

«Дорогий товаришу Корнійчук!

Прочитав вашу комедію „В степах України“. Я не спеціаліст у драматургії і тому не буду говорити про деталі. Я читав її з задоволенням. Корисна і потрібна комедія. Дякую і бажаю Вам дальших успіхів. Йосиф Сталін».

Шановні читачі напевно й самі здогадаються, що після прочитання того листа ніхто з присутніх уже слова не брав. Збори на цьому було закрито, а присутні мовчки, в глибокій задумі розбрелися по своїх житлах...

Наступного дня по Києву розійшлася чутка, що секретарі партійних та комсомольських організацій, в яких застуджувалася ідеологічна лінія комедії Олександра Євдокимовича Корнійчука, були усунені. Редактор Борщагівський з партійною доганою був усунений з редакційного крісла театально-мистецького журналу. Окремою постановою комітету в справах мистецтв був розісланий усім театрам країни наказ: у найкоротшому часі поставити на своїх сценах «зразкову» комедію Корнійчука «В степах України». Автор удостоївся чергової сталінської премії та ще одного ленінського ордена, а в перших днях другої світової війни він повів героїв із комедії «В степах України» у «Партизани в степах України», які негайно стали розгулювати по всіх театрах СРСР.

Разом з «Партизанами в степах України» та багатьма воєнними агітками орденоносний лавреат Корнійчук досягав найвищих щаблів партійно-громадських постів — не тільки на Україні і в межах Радянського Союзу, але і на міжнародних форумах, як колишній нарком іноземних справ Радянської України, як голова Верховної Ради Української РСР та як керівний діяч Всесвітньої ради миру. Однак, слід визнати, що на всіх тих високих ієрархічних позиціях і на хвилях бурхливих подій та часів Корнійчук ніколи не трапив фізичної та духової рівноваги... бо він не тільки «ро-

дився у сорочці», бо йому не тільки «везло», він ще й володів рідкісним «політичним нюхом»... Як тільки зник всемогутній вождь — Сталін, він негайно виринув на греблі хрущовських хвиль і тут же попробував розправити ідеологічні «Крила»... але новий хазяїн порадив чужинному прапороносцеві не дуже то забігати поперед батька. Кмітливий щасливець, переступивши через політичний труп чергового кумира, доскочив перших рядів брежневської фаланги і «созвучно» крокує з нею вперед, бо він добре відає, де зимують партійні раки, а ті, своїм звичаєм, не забувають про нього і не жаліють своїх ласк та орденів. Однак, український театр уже понад сорок років продовжує жувати корнійчуківську жуйку, сліди з якої в історії драматургії позаростають непрохідними бур'янами.

Знищення Української Католицької Церкви російсько-більшовицьким режимом

о. Іван Гриньох
ЗАКІНЧЕННЯ

ОСТАННІЙ ВІДОМИЙ ГОЛОС ЦЕРКВИ НА ОБОРОНУ СВОЇХ ПРАВ І ЗАХИСТ ПРАВДИ

Не зважаючи на страшні умови більшовицького терору, принижена і зранена Українська Католицька Церква борониться перед сваволею і беззаконними радянської влади. Свою поставу у цій для неї безприкладно в історії трагічній ситуації вона, за підписами понад трьох сотень священників, від яких в умовах більшовицького терору можна було технічно зібрати підписи, звертається 1 липня 1945 року листом до уряду СРСР, адресованим В. Молотову. Повний текст листа наступний:

«Заступникові Голови Ради Народних Комісарів СРСР В. М. Молотову. В наслідок заарештування всього єпископату Греко-Католицької Церкви в Західній Україні, а також цілого ряду наших священників, та через заборону виконувати управу нашою Церквою комунебудь з греко-католицького духовенства наша Церква опинилася в дуже аномальному стані. Це становище ускладнене ще більше через те, що виникла ,Ініціативна група по возз'єднанню Греко-Католицької Церкви з Православною Церквою' з осідком у Львові. Ця група, яку очолюють о. д-р Костельник (Львів), о. д-р Мельник (Дрогобич) та о. Антін Пельвецький (Станиславів), видала відозву до всечесного духовенства в західніх областях України з датою 28. 5. 1945 року і з підписами вищенаведених священників.

«Тому що відозва містить у собі багато фалшу та перекручень загальновідомих історичних фактів, ми, греко-католицьке духовенство, не будемо відповідати на цю відозву. Ми хочемо тільки в цьому листі з'ясувати урядові СРСР своє ставлення до влади та висловити свої просьби. Зазначаємо, що стоїмо й далі хочемо стояти на плятформі патріотизму до УРСР та всього Радянського Союзу і совісно виконувати всі свої обов'язки відносно держави. Не хочемо вміщуватися до т. зв. політики, а тільки всеціло віддатися праці для спасіння душ людських та своїх. Думаємо, що така праця приносить користь не тільки Церкві, але й державі.

«Ставлення наше до акції о. Костельника є вповні негативне, його акцію осуджуємо, як шкідливу, суто нецерковну і як противну проголошеній Христом правді: ‚І буде одно стадо і один пастир‘. Тому ясним є, що ми не можемо йти за голосом, який закликає до відступства від віри. У такій ситуації, яка тепер витворилася, може легко дійти до релігійної боротьби, яка все, як знаємо з історії, приносить не лише Церкві, але й державі шкоду.

«Тому просимо, щоб Уряд звільнив наш єпископат з митрополитом на чолі, а доти, поки не наступить це звільнення, дав нам можливість упорядкувати справи, зв'язані з нашою Греко-Католицькою Церквою. В такому разі Церквою до часу звільнення митрополита й єпископів рядив би церковно-правний орган, згідно з приписами нашої Церкви, та управляв би цілою Львівсько-галицькою митрополією.

«Ми віримо, що уряд прийме наше прохання та піде нам назустріч, бо ж сталінська конституція виразно гарантує всім горожанам, отже і нам, свободу совісті та віровизнання. Ми знаємо, в ім'я яких високих ідеалів була роблена революція 1917 року, та віримо, що ці ідеали свободи живуть ще і нині та що вони розвиваються і поширюються в усьому світі. Не віримо в те, щоб уряд хотів нас переслідувати за нашу віру і всю дотеперішню акцію ‚навертання на православ'є‘ уважаємо як непорозуміння, як певного роду діяння на власну руку менших чи більших урядовців.

«Тому в ім'я справедливости, в обличчі світлої перемоги Радянського Союзу просимо о полишення нам і нашому народові в Західній Україні тої свободи в церковних справах, якою ми користувалися сотки літ та до якої на основі радянських законів маємо право.

«Львів, дня 1 липня 1945 року. Площа св. Юра 5».
(Пресово-інформаційна служба, ч. 51, Нью-Йорк, 1952).

Цей лист українського католицького духовенства, лист, який дістався до західнього вільного світу з-поза залізної завіси, такий ясний і переконливий своїм змістом, що його не потрібно коментувати. Він ясно змальовує стан, він залишить-ся історичним документом правди і водночас обвинувачення радянського уряду за насилля над людським сумлінням, людськими переконаннями і найціннішим даром, насилля над вірою людини і мільйонів вірних Української Католицької Церкви. Уряд СРСР мовчав і відповіді своїм громадянам не дав, хібащо цією відповіддю треба вважати дальші репресії, моральний і фізичний терор, застосовані супроти українського і віруючого українського населення.

Від першого назовні листами заманіфестованого виступу «ініціативної групи» 28 травня 1945 до Львівського собору 8—10 березня 1946 лежить довгий період, понад дев'ять місяців, протягом якого «ініціативна група» за підтримкою більшовицьких органів і Російської Православної Церкви проводила заплановану акцію остаточної ліквідації Української Католицької Церкви і переведення стероризованої її частини під юрисдикцію Російської Православної Церкви. Видними подіями зараз на початку ліквідаційної акції була фактична і правна заборона Української Католицької Церкви більшовицьким урядом в уже вище проаналізованому указі-декреті від 18 червня 1945 і гарячий протест в обороні Церкви українського католицького духовенства з 1 липня 1945 року.

1. Зізнання різних свідків і описи подій в західніх областях України, які дісталися на Захід, стверджують нечуваний терор супроти духовенства і віруючого населення. Акція «ініціативної групи», як це було заплановано і проголошено нею, йшла по лінії «переконування і перевиховання» духовенства і «заспокоювання» вірних. За тими словами більшовицької термінології криються дуже конкретні дії — реєстрація священників органами МВД, видавання заломаним посвідок «ініціативної групи», пропагандивна акція під акомпаньямент погроз ініціаторів групи, головне о. д-ра Костельника, скликування священників на різні конференції з доповідями і погрозами, що чекає кожного, хто не вступить до «ініціативної групи», відбирання можливості існування для священників і їх родин, які відмовлялися покинути свою Церкву і свою віру, переслухування упертих священників органами МВД, моральні і фізичні тортури, масові арешти священників, їх родин і віруючого населення, масові їх депортації до примусових концентраційних таборів і т. д. За свідченнями різних вірогідних свідків, кількість арештованих священників досягла вісімсот осіб у 1946 році, а одної тільки ночі з в'язниці в Тернополі вивезено понад 150 арештованих священників до концентраційних таборів праці. Цей дев'ятимісячний період в історії Української Католицької Церкви був періодом найважливіших переслідувань, що їх можна порівняти хіба з відомими історичними переслідуваннями християн перших віків існування християнства (Біла книга, стор. 40—46; Ле Комюнізм е Легліз католік, стор. 92—93.)

2. Та й самі офіційні більшовицькі джерела говорять про цей період дуже вимовною мовою:

а) «Очевидно, підготовчу працю — *переконування духовенства* — можна було б ще довше продовжувати, але не можна було занадто зволікати зі скликанням Собору... Крім того,

акція усної пропаганди була майже викінчена в Дрогобицькій, Львівській і Станіславській областях, за деякими винятками. Гірше було з Тернопільською областю, де з деяких причин, а головне з технічно-комунікаційних, дуже трудно було провести конференції з усім духовенством» (Діяння, стор 26).

б) «Загально підсумовуючи спостереження, можна б сказати, що . . . вплив римського виховання та дисципліни був дуже великий . . . Особливо тяжко було приєднуватися до нашої акції старим, що цілком зрозуміло для їх віку, та молодим целебсам . . . У молодих, крім впливу римського виховання, момент чуттєвий брав верх над здоровим і тверезим розумом і всю акцію представляв у фальшивому світлі. Не бачили вони і не могли зрозуміти, що нинішня акція . . . є лише початком великої акції відродження християнства в цілому світі» (там таки, стор. 26).

в) «Щоб улегшити священикам приступлення до Ініціативної групи, всі три отці, які стоять на чолі Ініціативної групи, їздили по районах, де з зібраними священиками мали відповідні конференції, щоб їх переконати і заохотити» (з доповіді одного з ініціаторів, о. А. Пельвецького; Діяння, стор. 61).

г) «До нинішнього дня приступило до Ініціативної групи 986 священиків . . . , а не приступило 281. Ті, що не приступили, це уперті, яких ми й усно, і листами по кілька разів переконували, однак безуспішно» (там таки, стор. 61).

д) «Справді, керівники Ініціативної групи свідомі того, що перевиховання духовенства і народу . . . тількищо розпочате, а ще далеко не проведене, як слід . . .» (там таки, стор. 62).

е) «. . . після Собору змагання про і контра увійдуть в гострішу фазу. Але той хід справи не змінився б, хоч би й собор відкласти ще на рік. А навіть можна передбачити, що тоді боротьба була б ще запекліша» (там таки, з доповіді на соборі 8. 3. 46; стор. 62).

є) «Коли я на ці теми розмовляв з нашими священиками, то вони, бувало, відповідали: Під політичним поглядом ситуація ясна — нам тільки туди йти. Але догми, догми . . .» (з доповіді на Соборі о. Костельника; Діяння, стор. 69).

ж) «Нас ждуть різні труднощі, журби і небезпеки. Наші лісовики . . . виступають проти нашої акції з погрозами . . . Церква і духовенство повні залежні від народу. І ми в журбі за те, щоб всі зміни в нашій церкві, і в дисципліні, і в обряді, і в звичаях, — ішли так мудро і обережно, щоб не відпихати народу від Церкви і не гасити в ньому релігійного духа . . . Великі труднощі перед нами, та ви поконайте ці труднощі, відкрийте очі незрячим, підбадьоріть малодушних . . .» (доповідь Костельника; Діяння, стор. 74).

Підсумовуючи всі ці твердження хроніста собору, передсоборових дій, «ініціативної групи», головного актора «ініціативної групи» та голови собору Г. Костельника і другого члена

«ініціативної групи» А. Пельвецького, доводиться недвозначно ствердити, що ні між народом, ні серед духовенства не було ні ентузіазму, ні охоти, ні відповідальності, що «ініціативна група» усно і письмого агітувала й вела дуже сильну пропаганду, що та пропаганда була у великій мірі безуспішною, хоч за нею стояла сила більшовицької влади й повне убезправнення священників, які опиралися, що вплив католицької Церкви, вірність християнським католицьким правдам-догмам були незаперечні і послідовні, що разом з духовенством і населення ставило опір ліквідаційній акції «ініціативної групи», що акція взагалі ще не закінчена успішно, що у майбутньому боротьба проти українського католицизму буде ще більш запекла, що зміна віри приведе до великих труднощів і буде відпихати народ від Церкви, очевидно — від насильно накиненої Православної Церкви, що взагалі вся акція «ініціативної групи» може допровадити до загашення релігійного духа в народі взагалі.

Ці, нехай і скупі визнання самих ініціаторів нищення Української Католицької Церкви незвичайно важливі, щоб насвітлити питання, якого насилля над сумлінням мільйонів віруючого українського населення вживала «ініціативна група», і щоб незаперечно ствердити, що *ліквідація Української Католицької Церкви була порушенням основних людських прав і кпинами з свободи сумління і релігійних переконань.*

З таким баянсом своєї акції «перевиховання духовенства і заспокоєння народу» «ініціативна група» приступила до закінчення свого діла, скликавши собор до Львова на 8 березня 1946 року.

ПОВНА БЕЗПРАВНІСТЬ Т. ЗВ. «СОБОРУ»

Завершенням акцій «перевиховання» українського католицького духовенства і «заспокоєння» віруючого населення було скликання духовенства і деяких світських людей, як представників від вірних, на збори до Львова, яким «ініціативна група» надала назву «Львівського Собору Греко-Католицької Церкви». Ці збори мали, поперше, створити ілюзію законного включення Української Католицької Церкви в Російську Православну Церкву і, подруге, замаскувати перед цілим світом вже фактичну і формальну, очевидно безправну, як ми це бачили, ліквідацію Української Католицької Церкви більшовицьким урядом, і вкінці заманіфестувати назовні добровільність самоліквідації українського католицизму.

1. Собор, виразно названий «Собором Греко-Католицької Церкви», був скликаний не авторитетним церковним органом. Якщо це мав бути Собор Української Католицької Церкви, то членам «ініціативної групи», як також учасникам собору було відомо, що історія Католицької Церкви впродовж її двотисяч-

літнього існування не знає жадних законних соборів, вселенських, помісних, провінційних, єпархіяльних, які не були б скликувані законно правлячими ієрархами Церкви. У світлі історії цілої Католицької Церкви всякий собор, не скликаний авторитетною ієрархічною законною владою — це абсурд. Та не тільки історія не знає таких соборів. Не знає таких соборів і церковно-канонічне право і канони Вселенської Католицької Церкви. Тим часом т. зв. Собор у Львові був скликаний «ініціативною групою», отже органом, який створився не на базі і не в згоді з канонами Католицької Церкви, але який був самозванчий, і т. зв. юрисдикція якого, як це ми вже аналізували, виводиться від умандатування більшовицьким урядом, який знову ж не мав права ні на підставі церковного права, ні навіть на підставі власних цивільних законів і конституції покликати будь-який церковний орган до життя, а тим більше обдаровувати такий орган потрібною владою, бо «немо дат, квод нон габет». Тому «ініціативна група» не мала жадної юридичної церковної влади, і так само, як її виникнення, її діяльність, скликання нею Собору було незаконним, нелегальним, щоби більше — протизаконним актом. Тому з огляду на скликання *неавторитетним чинником* збори духовенства і вірних у Львові і в історичному, і в юридичному аспектах не були жадним Собором Української (Греко-Католицької) Церкви. Якщо ініціатори назвали ці збори «Собором Греко-Католицької Церкви», то таку поведінку треба запламувати як брехню, введення в оману всього віруючого населення і обманом себе самих, учасників зборів, українських католицьких вірних і всього світу.

Та приймім на хвилину, що «ініціативна група», яка вирішила перевести Українську Католицьку Церкву в Російську Православну Церкву, спиралася на канонах цієї Православної Церкви. Треба сказати, що й *Православна Церква ні історично, ні юридично не визнає соборів, скликуваних незаконними канонічно-церковними органами*. Відомі є ще недавні історичні факти, коли московський патріарх Тихон, попередник Алексія, в 20-их роках екскомунікував всі т. зв. живі та автокефальні церкви, які, не маючи ієрархії, на т. зв. соборах духовенства і вірних встановлювали свої закони. Отже і з погляду Православної Церкви кожний собор духовенства, скликаний некомпетентними й авторизованими канонами Церкви чинниками, є незаконним зборищем. Тому збори духовенства і вірних у Львові 8—10 березня 1946 і з погляду церковних канонів Католицької і навіть Православної, в тому числі Російської Церкви, яка цим збором патронувала, не мали і не могли мати характеру юридично законного Собору Української Греко-Католицької Церкви.

2. Неюридичність і незаконність цих зборів, якщо вони мали бути Собором Греко-Католицької Церкви, впливає також з уваги на учасників цих зборів. У Хроніці т. зв. Собору (Діяння, стор. 32) пишеться: «*Було рішено запросити всіх де-*

канів і по одному священику з деканату, а деякі деканати самі від себе могли вибрати і більше легатів зі священиків. Запрошення послали також і виднішим священикам з противників акції Ініціативної групи». А у звіті т. зв. соборної мандатної комісії (Діяння, стор. 53) говориться: «На Собор греко-католицької (уніятської) Церкви в м. Львові... було запрошено 225 делегатів-священиків, членів Ініціативної групи, і 22 делегати від мірян з усіх трьох греко-католицьких епархій... З тих запрошених делегатів на Собор прибуло 216 делегатів-священиків і 19 делегатів-мірян. З запрошених противників возз'єднання ніхто не прибув на Собор».

Як виходить з наведених офіційних стверджень, т. зв. соборові священики-делегати були цілком довільно дібрані на підставі рішення «ініціативної групи». Вони були добирали з тих деканів і священиків, які приступили до нелегальної з погляду церковного права групи, зареєстрували себе в державних органах влади й отримали потрібні посвідки від «ініціативної групи». «Ініціативною групою» призначені декани і нею ж призначені священики, по одному з кожного деканату, мали вирішувати справи цілої Української Католицької Церкви. Цих делегатів не мало права вибирати місцеве духовенство. Фактично і формально ці священики не були делегатами духовенства, але функціонерами «ініціативної групи». Якщо навіть деяким деканатам дозволено вибрати більше делегатів, то вони могли бути вибрані тільки з членів «ініціативної групи». З противників «ініціативної групи» запрошено тільки деяких, з яких не з'явився ніхто. Отже, правно беручи, присутні на львівських зборах делегати могли щонайбільше репрезентувати тільки 986 священиків, які приступили до «ініціативної групи», якщо навіть вірити числам, поданим на цьому псевдособорі: «До нинішнього дня приступило до Ініціативної групи 980 священиків... а не приступило 281... Ті, що не приступили, це уперті, яких ми й усно, і листами по кілька разів переконували, однак безуспішно... (доповідь о. А. Пельвецького; Діяння, стор. 61).

У світлі цих чисел, у правдивості яких можна сумніватися, виринає наступне питання: на підставі статистичних даних Українська Католицька Церква нараховувала перед війною 2 950 священиків світських і 520 монахів-священиків і братів, разом 3 470. Коли навіть прийняти, що сотні священиків померли чи опинилися поза кордонами СРСР, у Польщі, Чехо-Словаччині, Карпатській Україні чи в Західній Європі, то виринає чергове питання, де поділися близько 1 500 священиків, коли, за словами офіційного доповідача на т. зв. Соборі, залишилось усього 281 священиків упертих. За словами доповідача, всього духовенства в Галичині було 1 267, отже більш-менш число колись одної церковної епархії, а цих епархій в Галичині було три. У висліді цього доводиться сказати, що одна третина, якщо вірити офіційним даним, священиків, які збе-

регли себе тільки тим, що зареєструвались і погодилися на ліквідацію української Католицької Церкви, *узурпувала собі право говорити від імени всього духовенства і цілої Церкви*. Коли за офіційними даними залишився ще 281 священик на волі, які не приступили до «ініціативної групи», то це є офіційним підтвердженням, що сотні інших священиків сиділи в цей час у в'язницях, в концентраційних таборах або ховалися. Думаємо, що ці священики, яких була більшість, мали виключне право виступати від імени Української Католицької Церкви. І коли згадується в офіційних документах, що нікого з тих священиків на соборі не було, то це найкращий доказ безправності тих зборів і протизаконності т. зв. Львівського Собору. Якраз опір тих небагатьох, що ще були на волі, і тієї маси, яка вже була у в'язницях і концентраційних таборах, — це найкращий доказ *повного соборового безправ'я*.

Протизаконною, неканонічною і безправною була участь *світських делегатів*. Канонічні приписи Католицької Церкви такого явища не знають, і тому ця участь підтверджує, що цього зборища не можна вважати Собором Греко-Католицької Церкви. А навіть коли прийняти, що це якісь делегати, вибрані демократичним порядком, то насувається питання, які вірні, де і коли вибрали тих делегатів. Зрештою, в Хроніці підкреслюється, що рішення, скільки мирян і кого конкретно запросити на зборище, вивнесла «ініціативна група». Якими критеріями «ініціативна група» керувалася, щоб цих 19 мирян представляли тримільйонове українське католицьке населення, це також залишиться таємницею.

3. Юридична безправність т. зв. Собору Греко-Католицької Церкви, а в результаті також безправність усіх рішень цього собору, впливає з докладної аналізи «ініціативної групи», до якої належали всі присутні на львівських зборах священики-делегати і делегати-миряни, та всі ті священики, яких делегати репрезентували. Ця група і всі групою зареєстровані священики виступили проти своєї ієрархії і своєї Католицької Церкви, вони порушили обов'язкові для всіх католицьких священиків правно-канонічні приписи в момент, коли зважилися включитися в Російську Православну Церкву, отже в день офіційного постановня «ініціативної групи» — 28. 5. 1945. Зареєстрування в «ініціативній групі» було для всіх тих священиків рівнозначне з фактичним зірванням зв'язків з Українською Католицькою Церквою, яке водночас позбавляло тих священиків всякого права говорити від імени цієї Церкви. Тому т. зв. Собор у Львові треба трактувати як зборище збунтованих проти своєї Церкви ребелянтів, які фактично вже перестали бути членами своєї Церкви. Це був не Собор Греко-Католицької Церкви, а збори колишніх католицьких священиків, які хотіли на цьому зборищі офіційно заявити те, що приналежністю до групи вже фактично зробили, тобто попросити голосно московського патріарха про прийняття до Російської

Православної Церкви. Це був не Собор Греко-Католицької Церкви, а збори вже фактично православного духовенства. Такі збори тим більше не мають юридичних підстав вирішувати питання про буття чи небуття Греко-Католицької Церкви.

4. Цю неюридичність скріплює ще і той момент, про який священники-делегати довідалися щойно на Соборі після прийняття безправних рішень у питаннях Української Католицької Церкви: аранжери т. зв. Собору — колишні католицькі священники, не тільки фактично виреклися Католицької Церкви, вони й формально приступили до іншого віровизнання, перейшовши до Російської Православної Церкви 22—25 лютого 1946 в Києві. Від цього часу найчільніші представники групи — Г. Костельник, М. Мельник, А. Пельвецький, Є. Юрик, Й. Маринович, Т. Марко, І. Крук, В. Дрелих, М. Крутяк, К. Добрянський, Р. Дорик, Ю. Ванчицький та М. Павлосюк (разом 13) також формально-правно перестали бути католиками, а тим самим усі їх далішні діяння, включно до соборавих, є наскрізь незаконними. Коли зважити, що вся акція і все планування «ініціативної групи» і саме скликання т. зв. Собору було ділом трьох людей, — Костельника, Мельника і Пельвецького, — то виходить наступний парадокс: *православні священники, отже люди іншого віровизнання, скликають собор Української Католицької Церкви*. Це ще більше підкреслює незаконність цього т. зв. Собору. (Порівняй Діяння Собору, Хроніка, стор. 26—32, де подається опис переходу цих священників до Російської Православної Церкви).

5. Ініціатори й аранжери Львівського Собору були самі свідомі цього безправства. Доказом цього є те, що справу тримали весь час у таємниці, щоб передчасно не зустрітися з закидом, що вони не мають права скликати собору Греко-Католицької Церкви. Та таємниця не міняє юридичної ситуації, а правдою залишиться, що православні, отже інаковіруючі священники — Костельник, Мельник, Пельвецький — підготували, скликали, організували і, щобільше, керували т. зв. соборовими нарадами. Вони мали основні доповіді, вони пропонували головні резолюції, в їх руках фактично і формально лежали всі соборові рішення, вони — цілком вже чужі для Української Греко-Католицької Церкви, вирішували долю цієї Церкви. Історія Церкви не знає такого правно-канонічного безглуздя. Знає натомість такі методи комуністична партія більшовиків, яка, часто прикриваючись і маскуючись іншими вивісками, знутри розкладає, перебирає владу і ліквідує. Уряд СРСР, користуючись у ліквідації Української Католицької Церкви послугами «ініціативної групи», застосував свої відомі в історії і теперішності обманливі методи. Група священників, скликаючи те, що вона вже й формально-правно належить не до Української Католицької Церкви, а до Російської Православної, і виступаючи ще на соборі в масці українських католиць-

ких священників, проводить ліквідацію чужого церковного організму.

6. Аранжери т. зв. собору були свідомі свого безправного діяння і браку законно-правних підстав для можливості відбуття Собору Української Католицької Церкви. Бодай до головного моменту неканонічності і безправності скликуваного нею Собору «ініціативна група» одверто признається.

На стор. 26 і далі Діянь Собору читаємо: «... треба було думати про вступні організаційні праці в справі Собору. Ясним є для кожного, що Собор не міг відбутися без участі в ньому єпископів, і то своїх, що вийшли з свого духовенства. Відчуваючи і глибоко розуміючи цю потребу своїм батьківським серцем, патріарх московський і всієї Русі Алексій сам розв'язав справу єпископату... і тому на 24 і 25 лютого 1946 року призначив хіротонію на єпископів о. Антонія Пельвецького і о. д-ра Михаїла Мельника, першого для Станиславівської єпархії, а другого для колишньої Перемишльської, нині Самбірсько-Дрогобицької єпархії... Хіротонія мала довершитись у Києві... Перед висвяченням оо. Пельвецький і Мельник *формально* *мусіли* *приєднатися* до Православної Церкви. Ясно, що вони не могли б цього зробити самі одні. Мусів з ними бути і почет, найближчі і чи не найвидніші...»

Отже, самі ініціатори документально ствержують, що Собор не може відбутися без участі єпископів, і то навіть своїх єпископів. Іншими словами, ініціатори визнають, що Собор Греко-Католицької Церкви без своїх, католицьких, єпископів не має жадних правно-канонічних підстав.

Правда, ініціатори дають від себе підступну софістичну інтерпретацію, коли хитро пояснюють конечність участі «своїх єпископів», розуміючи це так, щоб ці «свої» «вийшли з свого ж духовенства». Ця фальшива інтерпретація і свідоме введення в оману та обдурювання себе і других аж надто наглядні, бо хіба кожному ясно, що в розумінні церковного права «свій єпископ» в якійсь Церкві — це такий єпископ, який є з цією Церквою зв'язаний тою самою вірою, тою самою церковною дисципліною і тими самими законними приписами церковного права. Всякі інші речі, як територіяльна, національна чи расова приналежність ніколи не визначають того, чи якийсь єпископ є для даної Церкви «свій» чи «не свій».

Що так розуміли цю справу не тільки аранжери собору, але що так її розуміють і більшовицький уряд і комуністи в цілому світі, про це свідчать численні факти: після арешту єп. Коциловського в Перемишлі і передання його польськими органами безпеки в руки більшовицького МВД, при кінці 1945 року, більшовицькі органи вживали всіх засобів своїх метод переконування, щоб вимогти від цього єпископа згоду включитися в акцію «ініціативної групи». Такі ж самі вимоги ставили більшовицькі органи єп. Ромжі з Ужгороду. Треба прийняти, що вже й на початку арештованим українським като-

лицьким єпископам, яких тримали у в'язниці і таборах Києва, напевно роблено ці пропозиції і що за ціну їх згоди обіцяно їм волю. Коли ж всі спроби приєднати до своєї акції ліквідації Української Католицької Церкви бодай одного українського єпископа скінчилися безуспішно, більшовицький уряд пішов на дуже грубий обман, користуючися тут послугами Російської Православної Церкви, яка сама взялася за розв'язку цього питання, щоб бодай створити ілюзію законності собору. Визнавати дійсність собору без участі єпископів навіть ця Російська Церква не відважувалась.

Та ця свідомість незаконності всяких вирішень у Церкві без єпископів виявляється в комуністичних режимах і в інших країнах: свідчать про те різні спроби розбивання Католицької Церкви латинського обряду з нутра на території Польщі, Румунії, Угорщини, Чехо-Словаччини, Китаю і т. д. Всюди там комуністичні режими стараються за всяку ціну знайти бодай одного єпископа, якого різними засобами терору, фізичного і морального, стараються зробити послупним у здійсненні своїх плянів.

У ліквідації Української Католицької Церкви, як уже згадано, свої послуги російському більшовицькому урядові заоферувала Російська Православна Церква. Патріярх московський *«сам розв'язав цю справу єпископату і тому на 24 і 25 лютого 1946 призначив хіротонію на єпископів о. А. Пельвецького і о. д-ра М. Мельника...»*

І цей момент, коли патріярх московський сам починає розв'язувати питання Української Католицької Церкви і, конкретно, справу католицького єпископату цієї Церкви, без участі якого в Соборі не могло бути мови про відбуття будь-якого собору і про винесення будь-яких рішень, наново доводить тісну свідому співпрацю і співдію між більшовицьким урядом, Російською Православною Церквою і «ініціативною групою». Московський патріярх помагає російському більшовицькому урядові розв'язувати складні правно-канонічні питання Церкви, щоб створити ілюзію легальної самоліквідації Української Католицької Церкви. Думаємо, що незаконність, протиканонічність і нелогічність такої поведінки московського патріярха була відома і патріярхові, і всій ієрархії Російської Православної Церкви, і «ініціативній групі», і всьому духовенству. З моментом, коли оо. Пельвецький і Мельник «мусіли формально приєднатися до Російської Православної Церкви» (Діяння, стор. 28) і коли вони прийняли єпископські свячення з рук владик Російської Православної Церкви, з цим моментом вони на підставі правно-канонічних приписів і Католицької, і Православної Церков перестали *бути формально-правно католицькими, а були членами Російської Православної Церкви*. Московський патріярх дуже добре розумів канонічні приписи, на підставі яких він як православний ієрарх не мав права висвячувати єпископів для несвоєї, чужої, в да-

ному випадку для Католицької Церкви. Тому зрозуміле, що кандидати мусіли відректися Католицької Церкви і включитися в Російську Православну Церкву. Коли ж він їх висвятив після їхнього виречення Католицької Церкви, то висвятив їх уже не для Української Католицької Церкви, але для своєї Російської Церкви. Московський патріарх дуже добре знає, що він навіть на підставі канонів Православної Церкви не має права висвячувати єпископів свого власного віровизнання, отже православного, наприклад, для Патріярхату Царгородського, Єрусалимського і т. д. Та попри все він тут старається сам розв'язати справу цілком чужої, інакше віруючої Української Католицької Церкви. Тому це висвячення єпископів з призначенням їх для Української Католицької Церкви є наскрізь безправне і незаконне. Коли ж московський патріарх, свідомий канонічної безправності, попри все пішов на такий крок, то таку поведінку, метою якої було обійти тверді і виразні приписи церковних канонів, треба окреслити як свідомий обман і безправне порушення церковних законів. Обман для створення ілюзії легітимності «Львівського Собору».

Не потребуємо додавати, що така поведінка московського патріярха Алексія є порушенням цивільного законодавства СРСР про невтручання одної церковної громади в справи другої церковно-релігійної громади. Але це порушення було потрібне для знищення Української Католицької Церкви, воно, зрештою, лежало в спільному пляні російського більшовицького уряду і Російської Православної Церкви — боротьби з Ватиканом і з католицизмом, боротьби, гасла якої виписав московський патріарх Алексій у своєму соборовому посланні з лютого 1945 року.

Оце втручання московського патріярха в акцію нищення Української Католицької Церкви ще раз наглядно підкреслює нашу попередню тезу про те, що Російська Православна Церква відограла в нищенні українського католицизму незвичайно велику роллю, будши свідомим спільником всіх плянів і дій безбожницького російського більшовицького уряду.

7. Аранжери цього т. зв. собору добре розуміли безправність цієї поведінки, тому вони тримають у таємниці факт переходу тринадцятьох чільних діячів «ініціативної групи» і факт висвячення двох єпископів.

Хронікар цього псевдособору, ствердивши, що самозрозумілим є, що Собор не може відбутися без єпископів, на другому місці згадує: «До президіяльного столу підходять о. д-р Костельник, о. Антоній Пельвецький — *учасники Собору ще не знають, що перед ними преосвященний єпископ Антоній...*» (Діяння, стор. 35).

Ініціатори псевдособору Греко-Католицької Церкви аж до кінця соборових нарад, які закінчилися голосуванням і рішенням включити себе в Російську Православну Церкву, тримають у таємниці факт, що вся президія т. зв. собору, що го-

ловні доповідачі на ньому — це вже формально-правно не католицькі, а православні священники, та що оо. Пельвецький і Мельник — це єпископи некатолицької, чужої — Російської Православної Церкви. Щойно після голосування голова цього дивного збору розкриває таємницю. Ось що пише хронікар: «З цього моменту отці делегати Собору, що приїхали на собор як греко-католицькі панотці, стали українськими православними священниками. *Тепер о. д-р Костельник міг представити їм двох нових наших православних владик: преосвященного Антонія (Пельвецького), єпископа Станиславівського і Коломийського, та преосвященного Михайла (д-ра Мельника), єпископа Самбірського і Дрогобицького*» (Діяння, стор. 43).

Передусім треба зауважити, що хроніка псевдособору не точно формулює: поперше, не всі, які приїхали на собор, були дотепер греко-католицькими панотцями: тринадцять чільних аранжерів собору були вже і фактично, і формально-правно православними священниками; подруге, всі інші були де факто, через приступлення до «ініціативної групи» і визнання її цілей, не греко-католицькими священниками, а відступниками, вони вже де факто були православними або щонайменше прозелітами Російської Православної Церкви. Після переголосування, тобто після формально прийнятої резолюції виректися католицизму і піддатися під владу московського патріярха, о. д-р Костельник «вже міг» розкрити всі таємниці і сказати, що перед ними є і два православні єпископи і православні священники. Отже, на початку зборів він цього з якихось причин *не міг зробити*.

Про причини цього можна догадуватися: розкриття таємниці позакулісових підготувань псевдособору вже на його початку надто виразно показало б весь обман і всю правно-церковну неканонічність цього т. зв. Собору. Коли б таємниця була розкрита на початку нарад, тоді й обидва нововисвячені єпископи і одинадцять священників, які вже відступили від Католицької Церкви, не могли б ні керувати цим збором, ні виголошувати доповідей, ні брати активної участі у вирішеннях. Вони щонайвище могли бути такими гостями на цих зборах, як ними були представники Російської Православної Церкви, про яких говориться у хроніці: «... до церкви св. Юра входять високі гості, делегати Московської Патріярхії — преосвященні єпископи Макарій і Нестор і керуючий справами Українського екзархату о. мітрат Ружицький Константин. О. д-р Костельник вітає достойних гостей і представляє їх Соборові» (Діяння, стор. 36).

Цікаве явище, характеристичне для цілого цього зборища: гостей і делегатів Російської Православної Церкви вітає *тайний мітрат тієї ж Російської Православної Церкви*, який водночас є головною фігурою, організатором, головою і автором резолюцій Собору Греко-Католицької Церкви. Коли ж Костельник не міг розкрити таємниці позакулісових дій на по-

чатку зборів, то тільки тому, щоб до кінця нарад, які закінчилися цього ж першого дня, бо наступні дні були тільки бого-службовими святкуваннями і писанням привітальних телеграм і т. д., — створити ілюзію, що в церкві св. Юра зібрані греко-католицькі священики, і щоб якнайдовше не виявився обман. І саме ця поведінка — приховування перед зібраними делегатами дійсного стану і дійсного обличчя присутніх — з одного боку, свідчить про те, що т. зв. собор не мав жадних правно-канонічних основ, не був собором Греко-Католицької Церкви, не міг юридично виносити ніяких рішень у справі тієї церкви, і, подруге, що аранжери цих зборів були повністю свідомі цієї безправності. І тому застосували методи підступу, хитрощів, обдурювання і обману.

8. Юридична безправність «собору» наглядна також з того, що ціль його і рішення були заздалегідь визначені. «Собор» був вислідом дії т. зв. «ініціативної групи по возз'єднанню Греко-Католицької Церкви з Російською Православною Церквою». Його учасниками були тільки члени цієї групи. У самій назві групи була визначена її мета — ліквідація українського католицизму. Там не могло вже бути аргументів «проти», раз тому, що організація і керівництво (ціла президія т. зв. собору) були в руках не католиків, а чільних членів Російської Православної Церкви — двох єпископів і одного митрата. Приналежність (фактична і формальна) президії «собору» до Російської Православної Церкви не дозволяла їй піддавати в будь-якій формі під сумнів справу ліквідації українського католицизму. Інші учасники своїм вступом до «ініціативної групи» і своєю участю в зібранні, яке мало проголосити ліквідацію Української Католицької Церкви, також вже наперед перерішили можливість вирішувати так або інакше. Законність кожного собору знову ж полягає в тому, що якась важлива справа піддається під наради учасників і що учасникам собору залишається свобода вибору такого або іншого рішення. Цієї свободи вибору не мали головні аранжери «собору», будучи вже православними, приналежними до Російської Православної Церкви, їй не могли мати також учасники, будучи членами групи, яка основним своїм завданням поставила собі ліквідацію Української Католицької Церкви. І тому на підставі основної прикмети цього т. зв. собору, *браку можливості прийняти вільне рішення, цей збір духовенства не можна вважати церковним собором Греко-Католицької Церкви*. Цей брак свободи і вислову і рішення вже православний, але тайний митрофорний ієрей, а водночас головний аранжер і головний внескодавець і голова «соборових» нарад Г. Костельник дуже виразно підкреслює, роблячи підсумки дискусії: «На Соборі отці делегати не висунули ні одного аргументу проти нашого возз'єднання з Православною Церквою...» (Діяння, стор. 43). Це зрозуміле, бо не міг тих аргументів висунути жаден з присутніх: ні Пельвецький, ні Мельник, вже православні єпископи, ні Костельник — аранжер усієї ліквіда-

ційної акції і голова «собору» — вже тайний православний мітрофорний ієрей, ні інші десять священників, з яких рекрутувалися головні й допоміжні промовці на «соборі», ні всі інші делегати, які через приналежність до «ініціативної групи» були зв'язані основною її постановою — ліквідацією Католицької Церкви, ні головний промовець на цьому зборі з світських людей, тов. Степан Щурко, член комуністичної партії і таємний співробітник МВД в Дрогобиччині.

Але живими аргументами «проти» були всі ув'язнені єпископи, ув'язнені, депортовані і гонені священники, а їх було біля півтори тисячі, і навіть тих 281 священників, що їх назвав Пельвецький «упертими» (Діяння, стор. 61), які ще були в цей час на волі, позбавлені найпримітивніших людських прав... Це дуже переконливі аргументи «проти»... Вони найвиразніше свідчать про безправність львівського збору звати себе «Собором Греко-Католицької Церкви».

На тлі такого стану т. зв. львівського собору просто дивними і незрозумілими в юридичному аспекті є слова першого доповідача на «соборі» о. А. Пельвецького, вже православного єпископа Російської Православної Церкви, на початку «собору»: «Для чистоти (так!) понять перш за все треба ствердити, що цей нинішній Собор є Собором Греко-Католицької Церкви...» (Діяння, стор. 61). Повну вартість характеру цього таємного достойника Російської Православної Церкви, а слідом за тим і обману забриханість його слів зрозуміти можна хіба, коли зачитуємо слова, які цей тайний достойник Російської Православної Церкви висловлює в цій же своїй доповіді:

«Наш митрополит і єпископи Греко-Католицької Церкви не зрозуміли свого призначення, як це видно з повідомлення Прокуратури УРСР, не виправдали довір'я, яким Церква наділила їх, а, навпаки, поставили Церкву під удар...» (Діяння, стор. 59—60).

Тяжко вважати віродостойними слова людини, яка з'являється перед зібранням духовства в масці греко-католицького священника, будучи вже єпископом Російської Православної Церкви, і кидає очорнення на своїх дотеперішніх і зараз ув'язнених та безборонних владик, для якої правдою і законом є те, що проголошує день перед «собором» більшовицька прокуратура, тоді орган головного і «славнозвісного» в цілому світі прокурора Вишинського, допоміжний орган всемогутнього більшовицького МВД. Коли Пельвецький міг бути тайним єпископом Російської Православної Церкви і міг водночас прикидатись в очах «соборових» делегатів католицьким священником, то не можна в людині такого характеру виключати можливості, що вона водночас була також таємним співробітником цієї ж всевладної прокуратури, яку вважає непомилливою в її оцінках...

Звичайно (на нормальних церковних соборах) праці собору відбуваються в різних комісіях, де розглядаються питання теологічного, історичного, літургійного, правно-канонічного характеру. У комісіях беруть участь під керівництвом єпископів найбільші вчені теологи, історики, каноністи-правники і літургісти. Всі питання на комісіях всебічно обговорюються, солідно уаргументовуються і після цього випрацюються соборові тези-резольюції, які комісіями передаються ще раз на розгляд усього собору і на його вирішення. Нічого хоч би приблизно такого, що нагадувало б прийнятю на соборах процедуру, не було на т. зв. львівському соборі. Весь хід собору мав характер відомих в усіх країнах більшовицької системи віч чи мітингів. Все було згори постановлено, все вирішено, доповідачі і теми доповідей заздалегідь намічені, ролі докладно поділені, без вільної дискусії, без аргументації. Діяння цього «собору» змальовуються в хроніці наступно:

«6 березня відбулося в канцелярії Ініціативної групи передсоборне засідання з участю 20 священників-делегатів на Собор, у більшості деканів, на якому ухвалено було весь порядок нарад Собору...» (Діяння, стор. 33). «Зібрались отці делегати і миряни, члени Собору... До президіяльного столу підходить о. д-р Костельник, о. А. Пельвецький — учасники Собору ще не знають, що перед ними преосвященний єпископ Антоній — і о. д-р Мельник... Місця секретарів займають отці Павлюк Микита і Ванчицький Юрій. Так ухвалено на передсоборному засіданні 6. 3. 1946. І пощо, навіть потрібна тут формальна процедура вибору президії... о. д-р Костельник в очах всіх делегатів не тільки Адміністратор Церкви, але більше — всіма визнаний вождь всього великого церковного руху... займає місце голови... оголошує порядок нарад Собору...» (Діяння, стор. 35).

Отже, все йшло так, як вже було наперед ухвалено, президію і навіть секретарювання на «соборі» перебирають таємні єпископи і священники Російської Православної Церкви на чолі з «всіма визнаним вождем» Г. Костельником. Вже така процедура вказує на те, що не могло бути мови про те, щоб ці збори могли бути не тільки собором Греко-Католицької Церкви, але будь-яким церковним собором взагалі.

«Відкриваю засідання Собору, — каже о. д-р Костельник, — і уділяю слово о. А. Пельвецькому для доповіді про діяльність Ініціативної групи... о. Пельвецький виходить на трибуну і виголошує свою доповідь... Після доповіді о. Пельвецького вступає на трибуну о. д-р Костельник і виголошує доповідь про мотиви возз'єднання. З затаєним духом усі слухають. Слухають, а потім довго будуть говорити про ту історичну доповідь... Скінчивши свою доповідь, о. д-р Костельник займає місце голови і пропонує розпочати дискусію,

чи нам слід зривати з Ватиканом... чи ні. *Починається дискусія. Важко забирати голос після о. д-ра Костельника...* (Діяння, стор. 36—37).

У двох доповідях, які тривали біля сорока хвилин, вичерпано всю важливу проблематику «собору» — історичну, теологічну, правно-канонічну, обидві доповіді надруковані в Діяннях (стор. 59—75). Все було від початку діяльності «ініціативної групи» вирішене, а все ж таки таємний православний священик Г. Костельник, неначе на глум, ставить до учасників «собору» нібито дискусійне питання: «... чи нам слід зривати з Ватиканом, чи ні». Ясним було, що жадної дискусії над цим питанням не могло бути, що, зрештою, підкреслює хронікар «собору»: «важко було забирати голос після о. д-ра Костельника». Було важко, бо ж це промовляв «загальновизнаний вождь»... Відомо, що коли в більшовицькій системі промовив *вождь*, то після того не може вже бути ні справжньої дискусії, ні тим більше якогось опору чи хоч би критичних зауваг. І тому хронікар «собору» стверджує: «Здається, справа возз'єднання освітлена з різних точок зору, і з ідеологічно-теологічної і з історичної...» (Діяння, стор. 37).

Та все таки «далі на трибуні змінюють один одного промовці... що докидають нові думки, нове наświetлення справи, вже і без того ясно та всесторонньо обговореної, бо ж треба так багато коментарів і аргументів...» (Діяння, стор. 41—42). Таких згори намічених промовців, не дискутантів, за поданням «соборових діянь», було одинадцять. Усі ці доповнюючі доповіді, які видруковані в «Діяннях Собору» на стор. 77—117, мали наскрізь політичний і агітаційний характер, як і дві доповіді аранжерів «собору» Костельника і Пельвещького.

«Дискусія вичерпана... о. д-р Костельник, роблячи підсумки дискусії, говорить: На Соборі отці делегати не висунули ні одного аргументу проти нашого возз'єднання з Православною Церквою... А далі голова відчитує проект ухвали Собору... 1) анулювати постанови Берестейської Унії з 1596 року, 2) відірватися від римської (папської) Церкви, 3) повернутися до прадідівської православної віри і 4) возз'єднатися з Всеруською Православною Церквою в Радянському Союзі. *Відбувається голосування. Стихійним піднесенням рук Собор однодушно прийняв ці історичні рішення...*»

Ось так на підставі автентичного документу «соборових» нарад змальований перебіг т. зв. собору Греко-Католицької Церкви. Упродовж 3-4 годин вирішено всі справи складної теологічної натури, проведено «точну» аналізу двотисячлітньої історії Христової Церкви, розглянено всі правно-канонічні історії Церкви, вирішено найделікатніші питання віри і релігійних переконань кількох мільйонів віруючого українського населення, вирішено «анулювати» постанови Берестейської Унії, хоч про ці постанови на «соборі» взагалі не гово-

рено, цих постанов учасникам «собору» не подано до розгляду й аналізу. І тому вже на підставі самого перебігу т. зв. «собору» треба прийти до висновку, що весь цей збір не був ніяким церковним собором, тим більше не був він собором Української Католицької Церкви. Цей збір за характером свого перебігу і за стилем своїх «нарад» був радше політичним мітингом стероризованих і заляканих та душевно заломаних колишніх католицьких священиків під кермою малої зменьки таємних церковних достойників Російської Православної Церкви для ілюзорного заманіфестування безправного, вже перед тим більшовицьким урядом проведеного, знищення Української Католицької Церкви.

Як далеко було продумане аранжування «собору» на зразок комуністичних мітингів, свідчить і те, що в час перебігу «собору» переривано читання доповідей і відчитувано телеграми, які мали нібито наспівати від одушевленого населення. Цікаво, що, з одного боку, в хроніці «собору» відмічається, що навіть населення Львова, хоч туди з'їхалося так багато духовенства і довгими годинами дзвонили церковні дзвони при відкритті «собору», не знало, що властиво відбувається якийсь «собор», значить — справи «собору» його аранжери старалися не розголошувати, а з другого боку, на «собор» приходять кілька телеграм від вірних. «У гаморі сучасного міста, можливо, і не чули цього дзвону, а почувши, навіть віруючі не знали або докладно не усвідомлювали собі, чому це цілу годину по церквах дзвонять... Не знали і не прочували...» (Діяння, стор. 33).

І хоч віруючі нічого «не знали і не прочували», попри те на «собор» приходили телеграми від населення. Більшовицьку аранжовку і фабрикування цих телеграм найкраще ілюструє фотокопія телеграми з місцевости Дубляни коло Львова. Текст цієї телеграми (Діяння, стор. 40-41) живцем взятий з послання московського патріярха Алексія до «пастирів і віруючих» Греко-Католицької Церкви з закликом покинути Католицьку Церкву і піддатись юрисдикції московського патріярха. Це, вже раніше обговорене нами послання друковане у Віснику Московської Патріярхії (1945).

А ось зіставлення:

У телеграмі пишеться (Діяння, стор. 40-41): «Тепер зібрана вся руська земля в давніх її кордонах... не можемо не згадувати, до чого кликав нас Ватикан і його близькі співробітники. Вони звали нас під гніт Гітлера... Вкупі з Гітлером хотіли знищити православні народи. Все людство піднялося проти кривавого безумця. Господь благословив зброю проти Гітлера на захист свободи, миру і щастя людства... Ми щасливі, що нас звільнили від Ватикану і повернули наші серця до бувиної православної матері Церкви Православної...»

У посланні Московського Патріярха читаємо: «віднині, Промислом Божим, воз'єднана руська земля в її давніх кордонах... А до чого закликав вас небіжчик, митрополит Анд-

рей Шептицький та його найближчі співробітники? Вони кликали вас під ярмо Гітлера, вони вчили вас схиляти свої голови перед ним. А куди й тепер веде вас Ватикан... Гітлер... захоплений божевільною жагою знищити слов'янські народи та інші... мріяв подолати світ. Все краще, чесне, поступове, що є в людськості, повстало проти кривавого безумця, Господь явно благословив зброю тих, хто піднявся проти Гітлера і фашизму на захист волі, миру та щастя людськості.. Для мене не було б більш священної втіхи, як коли б ви... звернули свої серця від Ватикану до нашої старої Матері-Церкви Православної...»

Зіставлення цих двох документів найкраще говорить про виразну більшовицьку аранжовку навіть самого перебігу «соборових нарад» і є ще додатковим доказом на те, що цей т. зв. собор не був справжнім церковним собором, а подібним до відомих у цілому вже світі аранжованих мітингів у радянській системі, включно з фабрикованими телеграмами, привітаннями, виявами ентузіазму тощо.

«СОБОРОВА» ТЕМАТИКА

Проаналізувавши сам перебіг «соборових діянь», можна б ще приглянутися до тематики зборів, які мали претенсії бути церковним собором. На підставі всього «соборового» матеріалу, надрукованого в Діяннях у формі виголошених доповідей (стор. 59-117), доводиться ствердити, що не подано там ні одного справжнього теологічного, правно-канонічного чи історичного обґрунтування та мотивації для прийняття рішення ліквідації Української Католицької Церкви. Насвітлення всієї історії християнства й Української Католицької Церкви спотворене згідно з історіографією марксизму-ленінізму; дві т. зв. теологічні рації, які наводить Г. Костельник — походження св. Духа і Непорочне Зачаття — є того роду, що сьогодні навіть Православна Церква устами серйозних православних теологів цих догматичних рацій не підтримує. Догматична, а водночас правно-канонічна, догма про примат римських пап представлена фальшиво, примітивно, демагогічно. Зрештою, цей примітивізм теологічної й історичної думки характеризує всіх промовців, бо інакше й не могло бути: на т. зв. церковному соборі, який мав вирішувати справи складної теологічної, історично-правної і правно-канонічної натури, не було ні одного вченого і справжнього теолога-догматиста, каноніста або історика церкви, бо всі ці вчені Української Католицької Церкви сиділи в цей час у в'язницях. Тому все, що говорено на «соборі», мало характер плиткої політичної демагогії. Головною рацією і мотивацією ліквідації Української Католицької Церкви було те, що Українська Католицька Церква опинилася в новій політичній дійсності, тобто в межах СРСР, що на терені цього Союзу існує одна біль-

швидьким урядом визнана Російська Православна Церква, отже послідовно, враховуючи цю нову дійсність, Українська Католицька Церква мусить перестати існувати, тобто порвати свої догматичні і правно-канонічні зв'язки з Апостольською Столицею і підпорядкуватися московському патріярхові. Ця *політична мотивація ліквідації Української Католицької Церкви* проведена в доповідях всіх промовців на «соборі» (Діяння, стор. 59-117), тому зайвим є детально наводити цю «аргументацію» і її ближче аналізувати, бо кожному відомо, що питань віри, релігійної приналежності і релігійних переконань, а слідом за тим і питань Церкви, не вільно розв'язувати наскрізь політичними і в залежності від історичних часів мінливими раціями.

Тому також і з огляду на саму, майже виключно політичну, тематику цього збору духовенства у Львові його не можна вважати церковним собором. Політичний характер усіх нарад — це також доказ безправності і правно-канонічної залежності і самого «собору», і його рішень.

НЕКАНОНІЧНІСТЬ Т. ЗВ. «СОБОРУ»

Залишаючи на боці справу, про яку ми вже говорили, що весь «собор», який мав бути собором Греко-Католицької Церкви, був заплянований, скликаний і керований таємними достойниками Російської Православної Церкви, сам цей «собор» був також під постійною обсервацією, впливом і контролем явних уповноважених Російської Православної Церкви. Цей вплив інакшевіруючої чужої Церкви підважує можливість вільного вирішування і канонічну правовість «собору». Московський патріярх Алексій прислав своїх повновласників на собор, які слідували за його перебігом і за кожним словом навіть офіційних і «ініціативною групою» перевірених доповідачів (Діяння, стор. 36). Московський патріярх Алексій старається вплинути на перебіг нарад «собору», присилаючи на «собор» телеграму, в якій заохочує до зірвання з Католицькою Церквою і закликає до підпорядкування Російській Православній Церкві (Діяння, стор. 62). Уповноважений московського патріярха і член московської делегації на «собор» о. мітрат К. Ружицький виголошує на «соборі» Греко-Католицької Церкви агітаційну церковно-політичну промову з закликом порвати зв'язки з Ватиканом, виректися своєї віри і підпорядкуватися московському патріярхові (Діяння, стор. 118-126). Це тільки відомі на підставі офіційних «соборових діань» факти. Що діялося за кулісами самих нарад, про це «Діяння» мовчать. Але й цього вистачає, щоб прийти до висновку, що збір духовенства у Львові не був канонічно-правним собором Української Католицької Церкви, а якщо навіть вважати б його церковним собором, то він стояв під безпосереднім контролем, інспірацією, впливом і режисурою з-поза куліс московського патріярха. Тому і сам «собор» та всі його рішення і з цієї ра-

ції треба вважати незаконними і безправними. Цей контроль і режисура московського патріярха Алексія ще раз підтверджує нашу попередню тезу про свідому співдію московського патріярха Алексія і всієї Російської Православної Церкви в особах її видних достойників в ділі ілюзорної і обманної формально-правної ліквідації Української Католицької Церкви.

ТИСК РЕЖИМУ НА «СОБОР»

Весь т. зв. собор стояв під моральним тиском радянських більшовицьких органів. Таємні співробітники цих органів були присутні на «соборових» нарадах. До них у першу чергу треба зарахувати президію «собору», до них без сумніву належав світський доповідач Степан Щурко, про що свідчить його доповідь на «соборі» (Діяння, стор. 112-115), повна пропаганди, агітації і погроз. Треба прийняти, навіть на підставі друкованих доповідей, що таємних співробітників більшовицьких органів на «соборі» було більше за аналогією, що на «соборі» були й таємні достойники Російської Православної Церкви. Але виразною погрозою і тиском на «соборових» учасників було проголошення на початку «соборових» нарад листа прокуратури російського більшовицького уряду про вирок на українських католицьких владик (Діяння, стор. 59-60). Усі наради відбувалися під враженням цього вироку більшовицької прокуратури, яка кидала тінь на майбутнє всіх тих учасників, які важилися б опонувати в будь-чому запланованому рішенню ліквідації Української Католицької Церкви. Тому і з цього погляду «соборовим» нарадам і рішенням бракувало свободи, основної передумови для прийняття формально-правних рішень.

ПОСТАНОВИ «СОБОРУ»

Вислідом т. зв. соборових нарад були «Постанови Собору про ліквідацію Берестейської Унії 1565 року року, про розрив з Ватиканом та про возз'єднання з Російською Православною Церквою (Діяння, стор. 127-128).

У цих постановах не знаходимо вже нічого нового. Вийшовши з заложення, що «коли всі українські землі, завдяки зусиллям і перемогам волелюбних народів, братськи об'єднаних у Великому Союзі Радянських Соціалістичних Республік, зібрані в єдину Українську Державу і український народ став з'єдинений...», отже виразно приймаючи чисто політичну мотивацію ліквідації Української Католицької Церкви (Діяння, стор. 127), т. зв. собор постановив «зліквідувати унію (тобто Українську Католицьку Церкву), відірватись від Ватикану і повернутись до... православної віри і Руської Православної Церкви... про свої постанови повідомити Раднарком

УРСР, а також Голову Ради в справах Російської Православної Церкви при Раді Народних Комісарів СРСР...» (Діяння, стор. 128).

Далі в «Постановах» висловлюється подяка «державним мужам Великого Радянського Союзу і Української Держави» (Діяння, стор. 128) і ухвалюється «вислати відповідні телеграми» до московського патріарха Алексія та різних достойників Російської Православної Церкви...

Здається, що ці «постанови» залишаться як унікалом в історії всієї двотисячлітньої історії Христові Церкви і як вічний свідок насильства, довершеного над українським католицьким населенням Західньої України російсько-більшовицьким урядом, ієрархією Російської Православної Церкви і послухним їх знаряддям — групою колишніх католицьких священиків, керованою Г. Костельником, Пельвецьким і Мельником.

ПІСЛЯСОБОРОВИЙ БАЛЯНС — СВІДОЦТВО МАРТИРОЛОГІЇ

Не будемо зупинятися детально на дальших діяннях у напрямі викорінення українського католицизму, зробимо тільки підсумки:

1. Після «соборового» обману про формально-правну канонічну ліквідацію Української Католицької Церкви вже в найближчі роки дійшло до ліквідації українського католицизму на всьому просторі СРСР, у тому числі також на території Підкарпатської України.

2. Весь український католицький єпископат зліквідовано. З виарештованих владик загинули у в'язницях, у концентраційних таборах або після виснаження на примусових роботах: єп. Хомишин — помер у тюрмі в Києві 24-25 грудня 1945; єп. Коциловський — помер у таборі біля Києва 17 листопада 1947; єп. Лакота — помер на Воркуті на засланні 12 листопада 1950; єп. Будка — помер у Караґанді (Казакстан) 1 жовтня 1949; єп. Лятишевський — повернувшись з заслання, помер 27 листопада 1957; апост. адміністратор о. Вергун — помер на засланні в Ангарському виселку, Красноярський край, 7 лютого 1957; єп. ужгородський Ромжа — загинув у заінсценізованому автовому випадку 1 листопада 1947.

Решта єпископів і церковних достойників Української Католицької Церкви і далі перебувають у в'язницях або на засланні.

3. Число померлих або розстріляних священиків не відоме. У загальному, на підставі правдоподібних звідомлень свідків і приватного листування, можна прийняти, що близько півтори тисячі священиків і монахів перебуває у в'язницях або на засланні.

4. Сотні тисяч віруючого католицького населення було вивезено на східні простори СРСР, де воно й сьогодні перебуває без права повороту на свою землю.

5. На всьому просторі СРСР, де колись було 3 040 парохій і 4 440 церков та молитовниць, немає ні одної католицької парохії, ні церковного дому. Всі вони пограбовані, замкнені або частинно віддані Російській Православній Церкві.

6. Немає ні одної української католицької школи, ні одної духовної семінарії.

7. Всі церковні доми, монастирі, монастирські доми skonфісковані і пограбовані.

8. Виконування душпастирських функцій, уділювання тайн, поміч хворим, відправа Богослужень небагатьома священиками, які залишились на волі, заборонено.

У загальному, Українська Католицька Церква є поза законом, її вірні і духовенство загнані в катакомби, як у часи перших християнських віків.

Теорія і дійсність

Григорій Костюк

ДО ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ТЕОРІЇ, ТАКТИКИ І СТРАТЕГІЇ БІЛЬШОВИЗМУ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ПИТАННІ

ВСТУП

Тема ця мало розроблена. Ні в західноєвропейській, ні в американській, ні в українській еміграційній, ні взагалі в радянській історичній та політичній науці досі немає жодної більшої праці, що була б присвячена виключно цій темі в процесі її історичного становлення й утвердження. Є, правда, досить поважна кількість праць, у яких порушуються окремі аспекти цієї проблеми. Висвітлено марксо-ленінської теорії національного питання в Радянському Союзі присвячено декілька монографій і спеціальних науковоподібних збірників¹ та чимало окремих статей, розписаних по таких періодичних російських і українських виданнях як «Вопросы истории», «Український історичний журнал», «Международная жизнь», «Народы Азии и Африки», «Коммунист», «Вопросы философии» та інші.

З праць на цю тему з-поза радянського наукового світу варто вказати на добре аргументовану, хоч і дуже конспективно викладену, працю проф. П. Феденка: «Марксистські і більшовицькі теорії національного питання».²

Порушувалися проблеми національно-визвольних рухів, головне в найновіші часи,³ проблеми так званого «збли-

---

¹ Рогачев П. М., Свердлин М. А., *Нация-народ-человечество*. Москва, Политиздат, 1967; *Колясинская Зоя*, *Ленинская программа по национальному вопросу и ее международное значение*. Москва, 1967; *Арутюнян С. М.*, *Нация и ее психический склад*. Краснодар, Министерство просвещения РСФСР, Краснодарский государственный педагогический институт, Научные труды, Выпуск 53, 1966; *Костенко В. С.*, *Партия большевиков и национальное питання в роки нового революційного піднесення (1910–1914)*. Київ, Держполітвидав УРСР, 1964; *Євдокименко В. Ю.*, *Критика идейных основ українського буржуазного націоналізму*. Київ, «Наукова думка», 1967; *Іванов М. К.*, *На шляхах повної соціальної єдності націй*. Київ, Видавництво Київського державного університету, 1964.

² Інститут вивчення СССР, Мюнхен, 1960, 76 стор.

³ «Великий жовтень і міжнародний робітничий та національно-визвольний рух». Львів, в-во Львівського університету, 1967; *Новикова З. Н.*, *К вопросу о национально-освободительном*

ження» чи «злиття» націй,⁴ питання більшовицької теорії і практики в національному питанні в окремих обставинах і в певних історичних періодах⁵ і нарешті — національна політика КНРС.⁶ В усіх цих працях розроблялися, іноді навіть дуже солідно, окремі відтинки чи питання нашої теми, але цілістю, в історичному розвитку її, проблема не ставилася.

Із численних спеціальних досліджень на тему виникнення й усталення СРСР та окремих його республік, на тему природи, суті й характеру державного ладу і права їх, нашу тему посередньо чи безпосередньо, в тій чи іншій мірі порушують лише окремі дослідники.⁷ Але й вони, з огляду на їх зовсім інше спрямування, нашу тему зачіпають або однобічно, або переважно побіжно, частково стисло, а інколи випадково і неусвідомлено.

движении на современном этапе. Вестник Харьковского университета, 1965, ч. 5, Серия политической экономики, Вып. I; *Holland W. L.* (Ed.), *Nationalism and the West*. New York, 1953; *Г. А. Галоян*, Рабочее движение и национальный вопрос в Закавказье, 1900—1922, и-во «АЙАСТАН», Ереван, 1969.

⁴ *Горовський Ф.*, Соціально-політичні основи розквіту та зближення соціалістичних націй в СРСР. (На матеріалах Української РСР). Київ, в-во Київського університету, 1968; *М. Горпуненко*, *М. Великолуг*, Розквіт і зближення націй у процесі будівництва комунізму. Київ, видавництво «Знання», 1967; *Всеволод Голубничий*, Деяко про нації та їх «злиття». «Сучасність», Мюнхен, січень 1970, стор. 95—106.

⁵ *Л. Рыбалка*, Русские социал-демократы и национальный вопрос. Женева, издание редакции украинской социал-демократической газеты «Борьба», 1917; *Сергий Мазлах і Василь Шахрай*, До хвилі. (Що діється на Україні і з Україною). Перше видання: Саратов, 1919. Друге видання: Нью-Йорк, в-во «Пролог», 1967; *В. Винниченко*, Відродження нації. Частина III, Київ-Відень, в-во «Дзвін», 1920, розділ VII, стор. 189—194; Розділ VIII, стор. 201—225; Розділ XII, стор. 301—350; Розділ XVIII, стор. 481—504; *Дмитро Соловей*, Національне питання в леніновій теорії і практиці. «Сучасність», ч. 9, стор. 91—112 і ч. 10, стор. 91—104, 1966, Мюнхен; *Джиганусов М. С.*, Теория и практика развития социалистических национальных отношений. «Вопросы философии», 1967, ч. 9, стор. 26—36; *Іван Дзюба*, Інтернаціоналізм чи русифікація? В-во «Сучасність», 1968, або англномовне видання цієї книжки.

⁶ *Лихолат А. В.*, Здійснення ленінської національної політики на Україні 1917—1920. Київ, «Наукова думка», 1967; *Панібудь-ласка В. Ф.*, Марксистсько-ленінська програма з національного питання і її здійснення в СРСР. «Український історичний журнал», 1966, ч. II, стор. 78—86; Значною мірою це питання порушується й у вищезазначеній праці *Івана Дзюби* Інтернаціоналізм чи русифікація?

⁷ З цього погляду варті уваги такі праці: *Pipes Richard*, The Formation of the Soviet Union. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1954; *Kolarz Walter*, Russia and her Colonies. London, 1952; *Dmytryshyn Basil*, Moskov and the Ukraine, 1918—1953. A Study of Russian Bolshevik Nationality Policy. Bookman Associates, New York, 1956; *Conquest Robert*, The Great Terror. Stalin's Purge of the Thirties. The Macmillan Company, 1968. *John S. Reshetar, Jr.*, The Ukrainian Revolution, 1917—1920. A Study

Найновіша праця сучасного радянського вірменського вченого, доктора історичних наук, професора А. Н. Мнацаканяна — «Ленін і вирішення національного питання в СРСР»⁸ — найбільш наблизилась до нашої теми. У цій праці згромаджено багатий, часто першоджерельний, цікавий матеріал. В основу дослідження його проф. Мнацаканян поклав саме історичний принцип: від постановня більшовицької партії до утворення СРСР. Але коментування дослідника однобічне, поверхове і конвенційне. Розгляд проблеми йде в традиційному, догматично-партійному, офіційно усталеному аспекті без натяку навіть на науково-критичний підхід до матеріалу. Тому ця праця являє собою лише згромадження матеріалу в історичному пляні та голу безкритичну констатацію теорії і практики більшовизму в офіційно дозволеному аспекті її бачення.

Ставлячи перед собою цю тему в її історичній цілості, ми свідомі тих труднощів, що стоять на шляху до її реалізації. Але рівночасно ми свідомі й того, що така, хай і недосконала, систематизація критичних думок і матеріалів до цієї теми є більше ніж на часі — вона конечна.

Пізнання кожного явища починається з окресленого розрізнення його складових частин. Тому для зручності розгляду поставленого питання ми накреслюємо робочу схему, що, на нашу думку, вкладається в таку періодизацію:

I. Формування програмово-теоретичних поглядів більшовиків (державна, централізм, федералізм, національне питання) до революції 1917 року (1903—1917).

II. Національне питання в тактиці більшовиків від лютневої до жовтневої революції 1917 року.

III. Національне питання в тактиці більшовиків від жовтневої революції (25 жовтня 1917) до утворення «воєнного союзу» (1 червня 1919 року).

---

in Nationalism, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1952, 363 p. Сутруненко Н. И., Очерки истории гражданской войны и иностранной интервенции на Украине (1918—1920). И-во «Наука», Москва, 1966; Королевский С., Рубач, М., Сутруненко, Н., Победа советской власти на Украине. Москва, 1967; «Історія держави і права Української РСР». У двох томах, 1917—1967. АН Української РСР, Сектор держави і права. В-во «Наукова думка», Київ, 1967; Якубовская С. И., Обединительное движение за образование СССР (1917—1922). И-во «Политическая литература», Москва, 1947; Батыров, Ш. Б., Формирование и развитие социалистических наций в СССР. И-во АН СССР, Москва, 1962; Юрченко О., Природа і функція советських федеративних форм. Інститут для вивчення СССР, Мюнхен, 1956; Цюцюра Б., Ленінська концепція багатонаціональної держави та державне відродження України. «Розбудова держави», США, ч. 1, 1955, стор. 37—50; ч. 2, 1955, стор. 95—102; ч. 3-4, 1955—56, стор. 169—181; Хміль І. С., З прапором миру крізь полум'я війни. Дипломатична діяльність Української РСР (1917—1920). В-во Академії Наук Української РСР, Київ, 1962; «Історія Української РСР». В-во «Наукова думка», Київ, 1967, т. II, Розділи 1, 2, 3, стор. 7—224.

⁸ А. Н. Мнацаканян, Ленин и решение национального вопроса в СССР. Институт истории, Ереван, 1970, 364 стор.

IV. Національне питання в добу «воснного союзу» (червень 1919 — січень 1921).

V. Національне питання в добу «договірних стосунків» (січень 1921 — січень 1923).

VI. Боротьба відцентрових сил і виникнення ідеї Союзу Республік (осінь 1922).

VII. Від створення СРСР до доби сталінізму (1923—29).

Кожний з накреслених періодів має свої підрозділи, свою особливість, свій характер, і рівночасно кожний з них захуває щось спільне з усіма та має переємний зв'язок з минулим і наступним. Простежити різне і спільне між цими періодами в тактиці і поглядах більшовиків щодо створення і зміцнення їх територіяльно-державного комплексу в зв'язку з національним питанням — основне завдання цієї праці.

Тактика більшовиків у боротьбі за збереження цілості імперії, за створення і зміцнення її нового псевдоніму — радянського територіяльно-державного комплексу — під час революції 1917 року і після неї, визначалася, з одного боку, конкретними умовами розгортання й поширення революційної боротьби і національно-визвольних змагань поневолених російською імперією народів, а з другого — тими поглядами на ці питання (державна, національна й колоніальна питання), що їх було вироблено і, в певній мірі, програмово усталено більшовиками ще до революції 1917 року. Тому, перед тим як перейти до розгляду практичної політики і тактики більшовиків у державно-організаційному й національному питанні після лютневої революції 1917 року, потрібно конче зупинитися на тому, як склалися погляди більшовиків на ці питання з часу виникнення їх партії аж до революції 1917 року.

I. ФОРМУВАННЯ ПРОГРАМОВО-ТЕОРЕТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ БІЛЬШОВИКІВ НА ДЕРЖАВУ І НАЦІЮ ДО РЕВОЛЮЦІЇ 1917 РОКУ

Демократичний централізм, федералізм і самовизначення націй

Ще 1903 року В. Ленін у статті «Національний вопрос в нашей программе» заявив, що більшовики, виходячи з економічних і політичних законів розвитку та зміцнення пролетарської боротьби, стоять безкомпромісово за «політичну єдність держави». Рівно ж на цій підставі вони також проти того, щоб замінити велику політично-централізовану державу «слабшою федеративною єдністю» («более слабым федеративным единством»).¹ Федерацію, як форму державного устрою майбутньої республіки, що мала б постати на місце самодержавної російської імперії, більшовики до революції

¹ В. И. Ленин, Сочинения. Москва, Госиздат, 1928, Изд. 3, т. 5, стр. 337.

1917 року заперечували, як непридатну форму, що є «ідеалом усякого роду дрібнобуржуазних і анархізуючих теоретиків та ідеологів, а також буржуазних націоналістів».²

1903 року, коли на Кавказі створилася вірменська соціал-демократична партія (Союз вірменських соціал-демократів), яка в свою програму («Маніфест вірменської соціал-демократії») вставила засадничий пункт про федерацію, Ленін, вітаючи вірменських соціал-демократів, радив їм (щоб вони були «повноцінними» і «справжніми» соціалістами) відмовитися і викинути з програми пункт про федерацію.

«Не діло пролетаріату, — писав він, — проповідувати федерацію і національну автономію, не діло пролетаріату виставляти подібні вимоги, що неминуче збігаються з вимогою створити автономну клясову державу. Діло пролетаріату — тісніше і якнайбільше гуртувати широкі маси всіх і всяких національностей, гуртувати для боротьби по змозі на найширшій арені за демократичну республіку і за соціалізм».³

Ту ж думку висловлював В. Ленін пізніше (1913) у статті «Критические заметки по национальному вопросу»:

«Свідомий пролетаріат завжди буде відстоювати більшу державу. Він завжди буде боротися проти середньовічного партикуляризму, завжди буде вітати можливо найтісніше економічне згуртування „великих територій”».⁴

Ця суворо централістична позиція В. Леніна (й усєї російської соціал-демократії на зорі її зародження) вже тоді почала розбігатися з поглядами Маркса й Енгельса. Варто пригадати хоч би працю Ф. Енгельса «Роля насильства в історії», у якій він глибоко і переконливо доводив, що тільки вільні національні держави можуть творити нормальні політичні умови для співжиття народів:

«Щоб забезпечити міжнародний мир, треба насамперед усунути всі, будь-які найменші національні непорозуміння, кожний народ повинен бути незалежним і бути господарем у своїй власній хаті».⁵

Різко розходилася ця позиція також як з усіма соціал-демократичними партіями, поневолених російською імперією націй, так і з видатними теоретиками і діячами європейської соціал-демократії (Карл Кавтський, Едвард Бернштейн, Отто Бауер, Карл Реннер та інші).⁶

² С. И. Якубовская, Об'единительное движение за образование СССР (1917–1922). Москва, ОГИЗ, Государственное издательство политической литературы, 1947, стр. 14. Далі цитуємо скорочено: С. И. Якубовская, Об'единительное движение...

³ В. И. Ленин, Соч., изд. 3, т. 5, стор. 243.

⁴ В. И. Ленин, там таки, т. 17, стор. 154.

⁵ Ф. Энгельс, Роль насилия в истории. Сочинения, издание второе, т. XXI, ч. I, Москва, 1961, стор. 422.

⁶ Всеволод Голубничий, Децо про нації та їх «злиття». «Сучасність», ч. 1, лютий 1970, стор. 95–106, Мюнхен. Далі цитуємо скорочено: В. Голубничий, Децо про нації; «Енциклопедія українознавства». Наукове товариство ім. Шевченка, т. 4, гасло «Ленін»,

Але одночасно тут цікаво відзначити, що ця позиція радикального крила російської соціал-демократії цілком збігалася з настановами усіх російських партій, включно з партією конституційних демократів «Народной свободы» і «октябристів». Незручність такого альянсу відчував добре Ленін. Тому він у багатьох своїх статтях і більших працях, при різних нагодах намагався завжди свою і своїх однодумців позицію відокремити від позицій правого, чорносотенного табору. У цитованій уже нами статті «Критические заметки по национальному вопросу», у якій було проголошено централізм як принцип розбудови нової революційної Росії, Ленін, щоб згладити незручне враження і довести, що централізм більшовиків не має нічого спільного з централізмом буржуазних партій, писав:

«... не повинні ми забувати, що, обстоюючи централізм, ми обстоємо виключно демократичний централізм... Демократичний централізм не тільки не виключає місцевого самоврядування з автономією областей, що відрізняються особливими господарськими та побутовими умовами, окремим складом населення і т. п., а навпаки, конче вимагає і того і другого».⁷

Ці намагання Леніна прикрасити свій централізм «демократизмом», «самоврядуванням» і «автономією областей» проте не робили більшовицької позиції насправду дуже відмінною навіть від тієї кадетської партії, яку він при кожній нагоді плямував як буржуазну і реакційну. Досить пригадати собі слова лідера партії «Народної свободи» П. Мілюкова, що він їх висловив на 8 з'їзді партії, щоб переконатися в цьому:

«Партія „Народної свободи“ спробує знайти розв'язку, котра, створивши можливості окремим місцевостям Росії запровадити у себе місцеву автономію на основі місцевого законодавства, в той же час не зруйнувала б державної єдності Росії».⁸

Як бачимо, та ж сама обласна «місцева автономія», «місцеве самоврядування, та ж сама мета — зберегти єдність імперії. У П. Мілюкова — в ім'я «єдності Росії», у В. Леніна — в ім'я «єдності робітничої класи». Але об'єктивна тенденція — та сама. Більше того, не можна не відзначити, що об'єктивно позиція Леніна була реакційніша за позицію П. Мілюкова. Бо партія Мілюкова передбачала для окремих народів Росії

стор. 1282–1284; Панас Феденко, Марксистські і більшовицькі теорії національного питання. Інститут для вивчення ССРСР, Мюнхен, 1960, стор. 19–31, 61–70; Далі скорочено: П. Феденко, Марксистські і більшовицькі теорії.

⁷ В. И. Ленин, Соч., изд. 3, т. 17, стр. 154–155.

⁸ «Революция и национальный вопрос. Документы и материалы по истории национального вопроса в России и в СССР в XX веке». Москва, 1930, т. III, Предисловие С. Диманштейна, стор. XXIV. Далі цитуватимемо скорочено: «Революция и национальный вопрос».

створити конституційні умови для звичайної «місцевої автономії на основі місцевого законодавства», а партія Леніна місцеве самоврядування й автономію мислила тільки в межах «демократичного централізму», що, як показала наступна практика, виключає місцеве законодавство і всяку навіть автономну окремішність. Вже не говоримо про те, що практика також показала: принцип централізму не сумісний з реальною демократією і гасло «демократичний централізм» є звичайним політичним нонсенсом.

Отже, основна позиція більшовиків до революції 1917 року — демократичний централізм, тобто єдина, велика централізована, але демократична держава. У питанні федералізму — повне його заперечення, як непридатної, що послаблює єдність, форми держави.

«Ми за демократичний централізм, безумовно. Ми проти федерації. Ми за яacobінців, проти жирондистів», — коротко формулював цю позицію В. Ленін у листі до Шаумяна 1913 року.⁹

Балканські події, теорія демократичного централізму, федералізм

Ця, засвоєна з книжок і вироблена в специфічно російській імперській дійсності, теорія централізму й антифедералізму, з бігом часу, з наближенням першої світової війни, входить в конфлікт з реальними політичними і революційно-визвольними подіями того часу. Виразного конфлікту з реальною дійсністю цей більшовицький централізм і антифедералізм зазнав під час визвольної боротьби балканських народів 1912—13 років. Аналізуючи ці балканські події, В. Ленін побачив, що його централізм і антифедералізм іде врозріз і звучить дивно, якщо не сказати гірше, в добу велетенської боротьби балканських народів за свою національну і соціальну свободу.

«Загальний інтерес спрямовано тепер на Балкани, — писав В. Ленін у статті „Балканские народы и европейская демократия“. — Для всієї Східньої Європи б'є, мабуть, час, коли скажуть своє вільне і вирішальне слово самі народи».¹⁰

І ці народи своєю боротьбою сказали своє слово. Воно було виразно проти Ленінової централістичної й антифедералістичної позиції. Тоді Ленін, не вагаючися, властивими йому діалектичними ходами, пристосовує свої погляди до тих політичних обставин. Він, стосовно до Балкан, стає вже прибічником федералізму і заявляє про це в багатьох своїх статтях.

⁹ В. И. Ленин, О национальном и национально-колониальном вопросе. Москва, 1956, стор. 98. Далі цитуватимемо скорочено: В. И. Ленин, О национальном... вопросе.

¹⁰ В. И. Ленин, Сочинения, 1921, ГИЗ, изд. I, т. 19, стор. 14.

«Свідомі робітники балканських країн перші висунули гасло послідовного демократичного вирішення національного питання на Балканах. Це гасло: федеративна балканська республіка».¹¹

Правда, тут може виникнути думка, що Ленінова позитивна постава до федерації балканських народів була тоді зовсім не його поступкою перед ідеєю федерації, а, навпаки, він вхопився за цю ідею, щоб нею зміцнити свій централізм. Аджеж в гаслі «федеративна балканська республіка» лежала не ідея розчленування, а, навпаки — об'єднання кількох малих держав у більший федеративний комплекс. Ми не виключаємо, що саме цей тактичний хід зумовив Ленінове гасло балканської федерації, але й не забуваємо того, що це гасло Ленін змушений був пустити в політичний обіг тоді, коли воно в суспільному світі тодішньої Росії і всіх поневолених нею народів набуло права громадянства. Тому нам все ж таки здається, що, пустивши це гасло в політичний обіг з своїх позицій, Ленін не тільки прикривав ним свій централізм, але й психологічно приймав уже федералізм, як не виключену можливість політичної перебудови Російської імперії. Це був вже, хоч і не ясно окреслений ще, початок тієї позиції і тих формувань, що лягли в основу відомих пізніше Ленінових тез 1916 року під назвою: «Соціалістична революція і право націй на самовизначення», зокрема третього розділу тез: «Значення права на самовизначення та його стосунок до федерації». Варта уваги тут така його думка:

«Визнання самовизначення не рівнозначне визнанню федерації, як принципу. Можна бути рішучим противником цього принципу і прихильником демократичного централізму, але воліти федерацію супроти національного нерівноправства, як єдиний шлях до повного демократичного централізму».¹²

Отже тут ясно підкреслений момент тактичної поступки в певних політичних умовах. Цікаво тут же відзначити, що саме в ті роки (1912—13) гасло федералізму Ленін зорієнтував ще тільки на балканські народи. Для них, зрештою, якщо вже цього собі бажають навіть «свідомі робітники балканських країн», нехай буде й федералізм. (Тут варто пригадати характерне із Ленінового листа до Шаумяна: «Ви боїтеся *слав*. Нема чого їх боятися»). Але щодо Росії, саме тої країни, в якій на той час національний антагонізм і переслідування «інородців», за визнанням самого Леніна,¹³ набирали нечування розмірів і форм, в якій «інородці» складали тоді 57% всього населення, що в більшості вже віддавна вели організовану боротьбу з російським самодержавством, — для такої Росії, на погляд Леніна, і тоді федералізм непорушно за-

¹¹ Там таки, стаття «Новая глава всемирной истории», стор. 17.

¹² В. И. Ленин, О национальном... вопросе, стор. 261.

¹³ В. И. Ленин, Соч., изд. 3, т. XVI, стор. 685—690. Речь Г. Петровского «О национальном вопросе» в заседании Государств. Думы, 2. VI. 1913 г.

лишався негодящою формою державної перебудови, а гасло «демократичного централізму» — єдиним організаційним рецентом майбутньої Росії. Така діалектика Ленінового мислення викликала у багатьох його сучасників (Р. Люксембург, Л. Троцький, Ф. Лібман, Л. Юркевич, В. Винниченко, В. Шахрай) гострі критичні закиди в свідомій плутанині, в суперечливості, в непослідовності. Але для сучасних офіційних радянських дослідників — «це справді діалектичне вирішення проблеми федерації».¹⁴

Як можна зрозуміти і пояснити цей централізм і антифедералізм Леніна? Посилання на централізм і антифедералізм Маркса не відповідає правді. Нам видається, що цю позицію Леніна можна зрозуміти і пояснити тільки виходячи з тої російської імперської дійсності, в якій він жив і формувався як політичний діяч. Імперська свідомість, що розвивалася і міцніла століттями, була вже другою душею кожного інтелігентного росіянина. Не позбавлений був цієї «другої душі» і Ленін та його найближчі політичні однодумці. Саме це зумовлювало суперечливість, непослідовність і неясність тактики Леніна та його однодумців у тих основних питаннях, що мали визначити практичну розв'язку національного питання. Ленінові, при всіх його суб'єктивно щирих бажаннях, так і не вдалося погодити цю явну непослідовність. Про нього, та й про всіх його послідовників, можна сказати так: як революціонери, борці за нові справедливі форми людських взаємин, вони не могли не виставити програмового гасла «самовизначення націй», тим більше, що це гасло було давно вже основним пунктом програми соціалістичних партій світу, а лондонський Конгрес II Інтернаціоналу ще 1896 року затвердив його в своїй політичній декларації,¹⁵ але як російські діячі, як виразники, вільні чи не вільні, імперської атмосфери думання, як прибічники і принципові визнавці «централізму великих держав», вони так само не могли зробити послідовних висновків з гасла «самовизначення націй» і переконливо узгіднити його із своєю централістичною програмовою позицією.

Більшовизм і соціал-демократичні рухи неросійських народів

Національно-визвольні рухи кінця 19 і початку 20 століття були настільки вже промовистим фактом, що їх жоден

¹⁴ Д. И. Златопольский, Образование и развитие СССР, как союзного государства. Государственное издательство юридической литературы, Москва, 1954, стр. 19. Далі позначатимемо: Д. И. Златопольский, Образование и развитие.

¹⁵ Verhandlungen und Beschlüsse des internationalen Sozialistischen Arbeiter- und Gewerkschafts-Kongresses zu London, vom 27. Juli bis 1. August 1896; Berlin, 1897, S. 18. (Протоколи й ухвали міжнародного конгресу соціалістичних робітничих партій і професійних спілок у Лондоні, від 27 липня по 1 серпня 1896». Берлін, 1897, стор. 18).

реальний політик не міг ігнорувати. Життєва практика політика й революціонера підказувала Ленінові, особливо на початку другої декади 20 століття, брати конче під пильну увагу ці національно-визвольні рухи.

«У Східній Європі та в Азії, — писав Ленін у статті «О праве націй на самоопределение», — епоха буржуазно-демократичних революцій тільки почалася 1905 року. Революція в Росії, Турції, Китаї, війни на Балканах, — ось ланцюг світових подій *нашої* доби, нашого «сходу». І в цьому ланцюзі подій тільки сліпий може не бачити пробудження *цілого ряду* буржуазно-демократичних національних рухів, прагнень до створення національно-незалежних і національно-єдиних держав».¹⁶

Природно, що ці національно-визвольні рухи в процесі боротьби вилонювали з себе провідні групи людей, що організовувались у різні демократичні й соціалістичні партії, які ставали на чолі цих рухів. Зокрема соціал-демократичні партії багатьох неросійських народів (польська, єврейська, українська, литовська тощо) виникли ще до організованого виступу російської соціал-демократії і незалежно від неї. Отже, здавалося б, що, визнаючи програмове гасло «право націй на самовизначення, аж до відокремлення», визнаючи силу і значення революційно-визвольних рухів у боротьбі з самодержавством, не можна було не визнавати права, принаймні за всіма соціал-демократичними партіями поневолених народів, репрезентувати й очолювати ці рухи. Але російська соціал-демократія, а зокрема більшовики, гостро заперечливо і нетерпимо поставилися не тільки до всіх соціалістичних партій взагалі, але й у першу чергу до споріднених ідеологічно і програмово соціал-демократичних партій неросійських народів. Треба сказати, що це була чи не перша з боку більшовицької партії ревізія марксизму. Маркс і Енгельс ніколи не проповідували панівного, імперського становища соціал-демократії тієї чи іншої великої, панівної нації. Тільки доволіно скоментований, а то й фальшиво перекладений текст «Комуністичного маніфесту» К. Маркса й Ф. Енгельса¹⁷ міг давати підставу до ідеї інтегральної, єдиної імперської партії, як і до фальшивої ідеї злиття націй. Відомо, що ні К. Маркс, ні Ф. Енгельс з тих чи інших причин не виклали своїх поглядів на національне питання в окремих закінчених працях. Проте серед багатющої, головне епістолярної, спадщини їх надбудуємо багато окремих думок, спостережень і зауважень, які недвозначно розкривають їх погляди на національне питання, на ставлення до цього питання соціалістів взагалі та на місце, ролі і завдання соціал-демократії в національно-визвольних рухах поневолених народів світу. У цьому аспекті вони багато цікавилися національними питаннями на Сході Європи, а зокрема — Польщі. Так, наприклад, Ф. Енгельс у листі до

¹⁶ В. И. Ленин, О национальном... вопросе, стор. 185.

¹⁷ В. Голубничий, Дещо про нації... стор. 97–98.

Карла Кавтського (7 лютого 1882), акцентуючи увагу на Польщі, писав:

«До того часу, поки немає національної незалежності, великий народ історично навіть не може обмірковувати хоч трохи серйозно будь-які внутрішні питання.

«... Інтернаціональний рух пролетаріату взагалі можливий тільки серед самостійних націй... Міжнародне співробітництво можливе тільки між *різними*... До того часу, поки Польща розділена і пригнічена, не може, виходить, розвинутися ні сильна соціалістична партія в самій країні, ні дійсно інтернаціональне спілкування пролетарських партій Німеччини та інших країн з *ким би то не було з поляків*, крім тих, що перебувають на еміграції. Кожний польський селянин і робітник... насамперед натрапляє на факт існування національного гніту, що скрізь постає перед ним, як перша перешкода на його шляху. Усунення національного поневолення є основна умова всякого здорового і вільного розвитку. Польських соціалістів, що не ставлять в основу програми визволення своєї країни, я порівняв би з німецькими соціалістами, що не бажали б вимагати в першу чергу усунення закону проти соціалістів, запровадження свободи друку, спілок і зборів. Питання про те, чи можливе відновлення Польщі до найближчої революції, не має значення. Ми в жодному разі не покликані втримувати поляків від їх намагань вибороти собі життєво конечні умови для їх дальшого розвитку або доводити їм, ніби національна незалежність з інтернаціонального погляду — справа надто другорядна, в той час як вона, навпаки, є основою всякого міжнародного співробітництва».¹⁸

Ф. Енгельс вважав також, що соціалістичні партії Італії, Німеччини й Угорщини не могли стати важливим політичним фактором аж доти, доки ці народи не здобули повної національної свободи. Він стверджував, що соціалізм, як соціально-політичне вчення про державний устрій, є внутрішньою справою кожного народу. Історичні, культурні й психологічні чинники різних націй, зокрема поневолених, формують дещо відмінну тактику, методу і шляхи боротьби за соціалізм. Соціалістичні партії кожної нації не можуть стояти понад цим, не можуть ігнорувати цих специфічних умов життя свого народу. Тому справжній соціалістичний рух мусить бути органічно пов'язаний з національно-визвольним рухом свого народу. Соціалістичні партії інших націй, зокрема націй панівних, не можуть накидувати силою свою програму, своє розуміння, свій соціалізм націям поневоленим.¹⁹

¹⁸ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения. Издание второе, Москва, 1964, т. 35, Энгельс — Карлу Каутскому, 7 февраля 1882, стор. 219—224.

¹⁹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Письма. Издание четвертое, перевод, редакция и примечания В. В. Адоратского. Москва—Ленинград, 1931, стор. 398.

Отже, як бачимо, Енгельс вважав, що міжнародний рух пролетаріату, міжнародна співпраця можлива тільки між вільними і рівними націями; що ідея свободи й незалежності поневолених народів мусить бути основним програмовим постулятом соціалістичних партій взагалі, а партій поневолених націй зокрема; що соціалістичні партії кожного народу діють відповідно до історичних, культурних і економічних традицій свого народу і тим у своїх програмових і політичних настановах заступають його.

Російська соціал-демократія, зокрема її більшовицька течія, ці настанови Маркса й Енгельса приймала як програмово-пропагандивні постуляти для колоніальних народів Африки й Азії. Для себе ж, для своєї східноєвропейської імперії, вони виробили дещо інший погляд. Національно-визвольні рухи неросійських народів вони вважали тільки частиною загальної соціально-визвольної боротьби цілої імперії. А тому, як послідовні централісти, прибічники імперського комплексу, вони вважали, що й очолювати цю боротьбу мусить тільки одна-єдина їх партія. Не признавалася ніякою мірою ні рівність, ні паритетність жодної соціал-демократичної партії того чи іншого поневоленого російською імперією народу. У полеміці з єврейською соціал-демократичною партією, що відома під назвою Бунд, В. Ленін писав у газеті «Искра» ще 1903 року:

«Ми повинні виступити як єдина, централізована бойова організація, ми повинні опиратися на весь пролетаріат без різниці мови і національності».²⁰

Вони воліли розглядати всі національні соціал-демократичні партії тільки як обласні організації, що підпорядковані єдиному керівному центру — РСДРП. Будь-які незалежні, навіть федералістичні домагання тої чи іншої неросійської партії безоглядно поборювались як вияв дрібнобуржуазної чи націоналістичної свідомості. Пригадаймо собі, що перший фактичний конфлікт з соціал-демократією неросійських народів стався на II з'їзді РСДРП 1903 року. В наслідок конфлікту делегації польської, литовської та єврейської соціал-демократії покинули з'їзд. Покинули, бо не хотіли (і не могли) стати лише обласними філіями єдиної російської соціал-демократичної партії, чого вимагав Ленін та його послідовники. Тема взаємостосунків РСДРП з соціал-демократією неросійських народів до революції 1917 року — окрема велика тема, що їй пора вже присвятити спеціальну синтетичну працю. В аспекті нашої теми ми зупинимось тільки на деяких типових епізодах з історії тих взаємин.

²⁰ В. И. Ленин, Сочинения, изд. 3, т. 5, стор. 248. «Нужна ли „самостоятельная“ политическая партия еврейскому пролетариату?».

Міркування про можливу російсько-китайську війну

Фердінанд Отто Мікше

До аналізу 70-их років належить також з'ясування мілітарних характеристик можливого російсько-китайського конфлікту, тим більше що вже сама перспектива такої боротьби зможе вирішально вплинути на ставлення Москви до Заходу. Ясно, що багато залежатиме від політичних обставин, в яких дійшло б до такого конфлікту. Суперництво між китайцями і росіянами в будь-якій третій країні — скажім, на Близькому Сході чи в Індії — спочатку могло б довести до холодної війни, тобто до того роду війни, який безсумнівно найбільше відповідає комуністам. Не є жодною тасмницею, що Пекін уже здавна лелеє надію, що також у радянській колоніальній імперії, зокрема в Середній Азії, раніше чи пізніше виникнуть заворушення. Заколоти, спровоковані якимось серед населення Туркестану, яке не надто прихильно ставиться до радянської влади, або неспокої, зааранжовані росіянами на важко приступних теренах Тибету, зможуть досить легко перетворитися на довготривалу партизанську війну, при чому воєнні дії поволі пересунулися б на прикордонні області між Китаєм і Радянським Союзом.

Не зважаючи на те, в який спосіб дійшло б до війни, важливо ствердити, що фронт між Владивостоком і Памірським плато становив би 7 200 кілометрів — тобто віддаль між Парижем і Бомбеєм. При цьому цікаво також ствердити, що цей колосальний театр воєнних дій розподілявся б на такі три, щодо величини майже рівні, а з геостратегічного погляду цілком різні, відтинки — кожний по близько 2 300 кілометрів (довжина фронту в останній світовій війні між Ленінградом і Севастополем становила 1 800 км):

1) Східній відтинок — Приморські області Сибіру і Маньчжурія, які частково є пласкі, а частково пагористі, де в загальному переважає терен з горами середньої висоти, тобто терен, що в наслідок густоти комунікаційної мережі надається для операцій мото-механізованих з'єднань, як це було більш-менш за останньої війни на просторі СРСР.

2) Середній відтинок, який охоплює майже безлюдні простори Монголії та пустелю Гобі, де могла б розгорнутися свого роду «пустельна війна», в якій важко було б оперувати більшими військовими масами.

3) Західний відтинок — очевидне високогір'я, верхи якого сягають 8 000 метрів, де не можна увявити собі маневрів механізованих з'єднань, тим більше, що якісь глибші випади у безмежні пустелі Середньої Азії заламалися б самі собою й у кожному випадку попали б у порожнечу.

Ці геостратегічні дані напевне вирішально вплинули б і на керівництво, і на форми військових операцій. Не менш вирішальним був би факт, що перший раз в історії Росія мусіла б протистояти ворогові, над яким, правда, мала б технічну перевагу, але перед яким три- або чотирикратно поступалася б щодо людського потенціалу. До речі, так, як в останніх двох війнах справа стояла з противниками Росії. Тепер росіяни мали б проти себе армію, ще менше вимогливу, ніж їхня власна. До того вони були б примушені змагатися в Китаї з подібними «питаннями простору», що їх досвідчили в Росії і Наполеон у 1812 році, і колишні Центральні держави в 1914—17 роках, а за наших часів німецький «Вермахт». Технічно слабші китайці ймовірно пробували б висунути на арену воєнних дій свою кількакратну перевагу щодо людського потенціалу, що виявилось б у широко закровоєній стратегії проникання, з очевидною метою просочитися глибоко на російський терен.

Щоб охоронити довжелезний кордон між Тихим океаном і Памірським плято, радянці мусіли б увести в дію принаймні 150 дивізій (тобто разом з готовими для наступу резервами по одній дивізії на кожні 50 кілометрів фронту), до того сильні з'єднання військово-повітряних сил, у тому числі гелікоптери. Втримування таких сил у фронтовій готовості коштувало б принаймні утричі стільки, що в мирний час, і позбавило б економіку кінечних для неї робочих рук. Отож кінець-кінцем це все вимагало б нестерпних фінансових обтяжень, однак не вимусило б закінчення конфлікту. У наслідок цього треба припускати, що в боротьбі з кількакратно сильнішими китайцями, якщо мова про їхній людський потенціал, радянці пробуватимуть офензивно застосувати свою технічну перевагу. Це було цілком можливе, поки китайці не диспонували оперативною атомовою зброєю.

Здобувши досвід з поразки царату в російсько-японській війні (1904—05), — поразки, головною причиною якої були несприятливі комунікаційні умови, росіяни поробили заходи, щоб східньосибірські області зробити мілітарно автономними і в той спосіб гарантувати оборону їх також без допомоги з боку європейської частини СРСР. Згідно з цим розбудовано транссибірську залізницю на подвійну колію і доповнено її автострадою. Невигідним є, що обидва шляхи сполучення на великому просторі пробігають близько китайського кордону, в наслідок чого вся російська мережа постачання є надто вразлива на удари ворога. Якщо одного дня китайці посідатимуть атомову зброю засягу 2 000 кілометрів, то серйозно загрожені будуть не тільки ці шляхи сполучення, але також і промислові центри радянської Азії. Ці цен-

три покривають приблизно одну третину потреб фронту, при чому дві третини доставлялися б з європейської частини СРСР. Не виключене, що тоді між Радянським Союзом і Сполученими Штатами Америки знову дійшло б до подібного договору про «винайм та позику» («Lend and Lease Pact»), як це було за останньої війни. Кораблі західніх держав вивантажували б тоді зброю та інший важливий військовий матеріал у балтицьких та чорноморських портах, у Мурманську та Архангельську, як також і у Владивостоці. Через Західню Європу постачалися б товари до СРСР також і суходільними шляхами. Знову постав би, мабуть, шлях для постачання через Перську затоку. Подібно до Радянського Союзу також Китай посідав би своїх постачальників, і можна твердити, що уздовж узбережжя Китайського моря розвинулася б інтенсивна контрабанда зброєю, імовірними центрами якої були б Японія, Корея, Філіппіни, В'єтнам, Індонезія та Бірма. Щоб таку контрабанду припинити, СРСР мусів би зорганізувати морську блокаду, при чому сумнівне, чи практично можливо було б ефективно контролювати узбережжя між Владивостоком і Сайгоном, довжина якого становить близько 8 000 кілометрів.

На противагу до СРСР Китаєві важко було б вторгнутися при допомозі регулярних військових з'єднань на російські терени, щоб, наприклад, «визволити» Владивосток чи інші міста, бо для такої операції Китаєві бракує потрібних для цього 50 модерних дивізій разом з кінечним підкріпленням повітряних сил. З другого боку, радше можна уявити, що тривала прикордонна війна примусить росіян провести інтервенцію глибоко в китайський простір. Діяти тоді атомарно (тобто не залучаючи традиційних збройних сил), означало б з повною навалністю знищити багато життєвих центрів Китаю.

Можливою альтернативою для росіян було б блискавично вторгнутися глибоко в Китай при допомозі традиційних збройних сил, промостивши собі шлях, якщо конечно, тактичною атомовою зброєю. Головним театром воєнних дій у такій війні стала б знову Манджурія, яку вже не раз в історії спіткала така доля. Через її умовно добре розвинуту комунікаційну мережу можна найшвидше досягти життєвих центрів «Царства середини». Щоб здобути тільки Пекін, треба вторгнутися на 2 000 кілометрів углиб у Китай, хоч і це не давало б гарантії для вирішення кінця війни. Навіть якби радянський генеральний штаб зважився заатакувати друге щодо важливості китайське місто — Кантон, тобто провести наступ углиб Китаю на 4 000 кілометрів, то й тоді ще не був би запевнений кінець війни. (Віддаль від радянського кордону до Кантону є вдвічі більша від віддалі Берлін-Москва). Чим далі вглиблюватимуться радянські офензивні клини в Китай, тим більше вони втрачатимуть свою ударну силу. Забезпечення предовгих ліній постачання, пов'язане з контролем широких просторів перед небезпекою з боку пар-

тизанів, поставило б, мабуть, навіть таку відносно сильну потугу, якщо мова про людський потенціал, якою є Росія, перед неподоланими проблемами. У запіллі радянської армії легко могла б розгорнутися тридцятилітня партизанська війна не бувалих досі розмірів, у якій кількість партизанів досягла б, може, 20 або й 30 мільйонів.

Якщо з огляду на світову громадську думку радянці не зважались на абсолютну атомову війну і якщо, з другого боку, вони схочуть оминати небезпеку загальної партизанської війни, то в такому випадку вони мусіли б опанувати промислово важливу Манджурію. Маючи такий застав у руках, вони могли б пробувати при допомозі політичного або економічного тиску — тобто суходільної та морської ब्लюкади чи блискавичних воєнних акцій, метою яких було б постійно непокоїти ворога — примусити китайців крок за кроком поступатися. Такий спосіб ведення війни, при якому атомова зброя служила б тільки для «прикриття» — тобто стратегія ні чисто воєнного, ні політичного характеру, є, мабуть, єдино реалістичний.

З конкретностями російсько-китайської війни без сумніву рахується вже сьогодні російський генеральний штаб. Можна цю проблему обертати так чи так: вирішальним залишається питання, чи взагалі можливо зламати опір 700 мільйонів китайців при допомозі атомової зброї чи без застосування її, і то зламати так, щоб виключити їхню охоту провадити партизанську війну. Оминати таку війну повинно б бути на всякий випадок найважливішою метою кожної стратегії.

Все вказує на те, що російсько-китайська війна була б для СРСР вкрай ризиковною, надто коштовною справою як з матеріального боку, так і щодо людських жертв; правда, і китайці ледве чи могли б перемогти в ній.

На закінчення треба вказати на те, що було б дуже нереалістично спекулювати, що конфлікт між Москвою і Пекіном обов'язково приведе до компромісу між США і СРСР, в наслідок чого міг би послабнути тиск панславістського комунізму на Західню Європу. Бо події легко могли б розвинутися цілком інакше, як подекуди очікують.

Про новий ленінський збірник та інше

Мирослав Прокоп

ЛЮДИНА, ЩО НЕ ВИЗНАВАЛА МОРАЛЬНИХ КРИТЕРІЇВ У ПОЛІТИЦІ

Американський кварталник «Форен Аферс» за квітень 1970 передрукував статтю Віктора Чернова п. н. «Ленін — сучасний портрет», що була надрукована в цьому ж журналі 46 років тому, отже зараз після смерті Леніна. Чернов — це колишній видатний діяч російської партії соціалістично-революціонерів, міністер земельних справ Тимчасового уряду в 1917 році і голова Установчих зборів у січні 1918 року, що їх розігнала рада народних комісарів під керівництвом Леніна. Чернов брав участь у повстанні кронштадських моряків у 1921 році. Він помер на еміграції в 1952 році.

Чернов, який близько знав Леніна, так м. ін. писав про нього у згаданій статті: «Інтелект Леніна був енергійний, але холодний. Це був передусім іронічний, саркастичний і цинічний інтелект. Нічого гіршого для нього не було, як сантиментальність, якою він уважав всякі моральні й етичні гальми в політиці. Такі речі він називав дурницею, гіпокризією, „попівською балаканиною“... Леніна часто обвинувачували в тому, що він не був і не хотів бути „чесним противником“. Алеж сама ідея „чесного противника“ була для нього абсурдом, обивательським забобоном, чимось, що можна час від часу по-езуїтськи використати для власних інтересів, але чого брати серйозно не слід, бо це було б нонсенсом... Свідомо обдурити (ворога), зводити на нього наклепи, очорнити його ім'я — усе це Ленін уважав зовсім нормальним».

Подібно характеризує Леніна колишній російський меншовик Давид Шуб. В останньо надрукованих спогадах у російському «Новому журналі» (ч. 99, 1970), що появляється в Нью-Йорку, Шуб розповідає про свої зустрічі з Леніном у Женеві. Шуб, тоді молодий студент, бував на доповідях Леніна і характеризує його як доповідача виняткової сили. Ленін, каже він, не був, правда, талановитим бесідником, але методом постійного повторювання тих самих думок він приковував увагу слухачів і приєднував їх до себе. У полеміці з противниками він був безоглядний. Шуб розповідає про такий інцидент:

«У дискусії після доповіді один з присутніх сказав Ленінові: „Ви говорите що це так і так, але Плеханов доводить,

що це неправильно". Коли Ленін почав відповідати на це питання, його сірі очі загорілися таким дивним вогнем, немов у kota. Він сердито сказав: „Хто такий Плеханов? Політичний авантюрист, і нічого більше". Шуб коментує: «На мене це справило жахливе враження. До того часу я вважав, що Ленін тільки фанатик. Тепер я побачив перед собою демагога, який готовий вигадати на свого противника, навіть якщо він був би членом його власної партії, найпоганіший наклеп, щоб тільки дискредитувати його в очах непоінформованих слухачів». Шуб каже, що його озлобив напад Леніна на Плеханова зокрема тому, що він знав, що Ленін був дуже високої думки про Плеханова і що коли кілька тижнів пізніше почала виходити перша більшовицька газета «Нове життя», Ленін у листі до Плеханова обдаровував його найбільшими компліментами і просто благав співпрацювати в газеті. Цей лист Леніна надрукований у повному зібранні його творів. Варто додати, що в розповіді Шуба йдеться про 1905 рік, коли Плеханов був відомою величиною в міжнародному соціалістичному русі і видатним теоретиком марксизму, автором багатьох філософських праць.

Звичайно, Чернова і Шуба, як політичних противників Леніна, не можна вважати за абсолютно безсторонніх свідків. Проте уся політична кар'єра Леніна, про яку опубліковано тисячі документів і книжок, дає свідчення про те, що оцінки Чернова і Шуба не були далекі від правди.

Такі висновки приходять на думку, коли читати нове, двотомове видання п. н. «Ленін про Україну», що його в 1969 році випустив Інститут історії партії ЦК КП України у «Видавництві політичної літератури». Подібні, але однотомові збірники появлялися до цього часу три рази: 1924, 1936 і 1957 року. У порівнянні з виданням 1957 року, останні два томи вдвічі більші і мають разом 1 480 сторінок. Вони охоплюють цілий період публіцистичної діяльності Леніна, отже від 1893 до 1922 року, і включають, у цілому або в частинах, ті його праці, промови, листи, телеграми, що мають відношення до України і до національного питання в Росії та в СРСР взагалі. Практично усі надруковані там матеріали взяті з п'ятого російського видання творів Леніна, які в 55 томах появилися в 1958—65 роках.

Названі два томи є цінним довідником для студій над тією ролею, що її відіграв Ленін у найновішій історії українського народу, і зокрема того, яке місце посідала Україна в загальній революційній і державно-політичній, сказати навіть треба, імперській стратегії Леніна. Правда, нове видання не приносить жодних ревеляцій, нічого, що досі не було відоме з інших джерел. Воно тільки дає більш суцільну картину тієї політики, що її вів Ленін від перших днів, коли зустрівся з українським питанням; мета її була завжди одна і незмінна: за всяких умов не допустити до того, щоб Україна відірвалася від Росії.

Причини? Вони безперечно були різні. Як людина, що вірила свого часу у всевітню пролетарську революцію, Ленін взагалі був противником державного, а навіть національного роздрібнення. Він був за великими державними комплексами. Йому ввижалися об'єднання і злиття цілих націй. У такому розрізі для самостійної України в його мисленні місця не було. Правда, так думав тоді не він один. Марксисти 19 століття і інтелектуали Заходу довгий час вірили, що доба комунізму знищить націоналізм і так на свій лад розв'яже національне питання та принесе епоху якоїсь понаднаціональної спільноти.

Але діло в тому, що є багато показників на те, що вже перед першою світовою війною, а особливо коли вона почалася, Ленін зрозумів, що такі уявлення — це утопія. Це були роки, коли національні протиріччя серед європейських народів не маліли, а росли. А в самій царській імперії на очах Леніна піднімалася міцна стихія неросійських народів, і він зразу усвідомив, яку велику ролю вона може відіграти в підготові та перебігу революції і в боротьбі за владу. Треба було отже цю наростаючу потенцію чим скорше приєднати для себе. Зробити це можна було тільки такими гаслами, які віддзеркалювали національні і соціальні прагнення тих народів. Тому в Леніна не було жодних вагань проклямувати гасла самовизначення народів імперії, дарма що вони звучали як анатема для багатьох тодішніх російських шовіністичних груп.

Проте у практичній політиці у відношенні до неросійських народів Ленін не перестав бути послідовним централістом. На ділі (не на словах!) він не допускав можливості не тільки державної самостійності для України, Білорусії чи Грузії, але й з крайньою ворожістю відкидав думку про можливість існування окремих соціал-демократичних партій тих народів. Коли ж такі партії творилися і діяли, він не гаяв нагоди, щоб проти них організувати диверсії. Відомою є неперемінлива у словах нагірка Леніна на єврейський «Бунд» або на таких діячів української соціал-демократії, як Лев Юркевич, про якого він писав як про «паршивого, поганого націоналістичного міщанина», за те тільки, що Юркевич вимагав окремої української соціал-демократичної партії. Згідно з свідченнями Чернова і Шуба, тут усі засоби боротьби були для Леніна виправдані.

При тому не йшлося про якусь філософську чи ідеологічну мотивацію в Леніна, мовляв, однієї партії треба в ім'я майбутньої загірної комуні наднаціонального суспільства. Як вказано вже, це був час, коли Ленін був далекий від таких утопій. У політиці Леніна, зокрема у відношенні до України, грали ролю більш приземні, дуже реальні мотиви. Вони стали видні передусім тоді, коли Ленін з провідника революційної партії перетворився на державного діяча.

Редактори нового ленінського двотомника пишуть у передмові, що, «йдуци шляхом, вказаним В. І. Леніном, укра-

їнський народ здобув своє щастя, свободу і незалежність» і що «неоціненна роля Леніна в історичній долі трудящих України, виняткова увага до розвитку Радянської України і піклування про її всебічний розквіт відображені в його геніальних працях» (т. I, стор. 5).

Справді, в збірнику «Ленін про Україну» є чимало ленінських заяв про право України на незалежність, про оборону української мови і культури, багато атак на російських великодержавних шовіністів тощо. Треба думати, що така ленінська фразеологія в свій час псувала кров багатьом російським імперіалістам. Але скоро стало ясно, що їм боятися нічого. Коли прийшло до вирішення питання імперіальної єдності чи роздрібнення імперії, Ленін не зрадив надій навіть найбільших великодержавників. І мотивація його дій, як сказано, була не ідеологічна, а наскрізь державно-політична, точніше сказавши, грубо імперська. З цього погляду викликають інтерес зокрема два документи, що надруковані в двотомнику, яких у попередньому виданні (1957) не було.

Перший документ має дату 15 січня 1918. Це телеграма Леніна до Харкова на адресу Антонова-Овсієнка і Орджонікідзе. Як відомо, це був час збройної агресії ради народних комісарів РРФСР проти Української Народної Республіки. Більшовицькими частинами, що напали на Україну, керував Антонов-Овсієнко. Треба нагадати, що перед тим, у листопаді 1917, відбулися вибори до Тимчасових установчих зборів, в яких українські партії на Україні одержали 75 відсотків голосів, а більшовики — тільки 10. На 17 грудня більшовики скликали до Києва Всеукраїнський з'їзд робітничих, селянських і солдатських депутатів у надії, що там вдасться їм перебрати владу. Вислід для більшовиків був нищівний. На дві з половиною тисячі делегатів вони мали тільки 60. Тому вони переїхали до Харкова і там утворили новий конкурентний до Центральної Ради власний «уряд УНР». Під назвою УНР пізніше УРСР виступала до січня 1919 року, і взагалі ця частина її «біографії» не найкраща. Рівночасно, того ж 17 грудня, рада народних комісарів РРФСР вислала Центральній Раді ультиматум з трьома вимогами: заборонити перехід через Україну донським військам, що воювали з більшовиками; припинити роззброєння російських частин на Україні і повернути їм зброю. Усі три вимоги були тільки претекстом для того, щоб почати агресію проти УНР. Справжні причини були інші. Про них власне говорить згаданий документ від 15 січня 1918.

Документ — це телеграма Леніна, текст якої такий:

«15. I. 1918. У Харків. Антонову і Серго. Ради бога, вживайте найбільш енергійних і революційних заходів для відправлення хліба, хліба і хліба!!! Інакше Пітер може скопати. Окремі поїзди і вагони. Збирання і зсіпання. Проводжати поїзди. Повідомляти щодня. Ради бога. Ленін» (т. II, стор. 77).

Не менш цікава інша телеграма Леніна, що її він вислав урядові УРСР майже чотири роки пізніше, в листопаді 1921 року. Це був уже час стабілізації радянської влади, але рівночасно період дуже важкого економічного становища. Телеграма звучить так:

«В. Я. Чубаю і Х. Г. Раковському. Сьогодні РПО (Рада праці й оборони) на доповідь про вивезення продовольчих продуктів з України постановила, що оскільки ви взяли своїми засобами провести навантаження хліба для центру і оскільки воно ледве дорівнює четвертій частині встановленої норми, то коли протягом трьох днів не буде досягнуто корінного поліпшення справи, ми змушені будемо призначити свого уповноваженого на Україну. РПО просить відповісти на цю телеграму РПО негайно. 21. X. 21. Голова РПО Ленін» (т. II, стор. 613).

Варто зауважити, що в той час не було ще СРСР і Україна була ніби повноправна окрема республіка, пов'язана з Росією тільки вузлами частинної федерації. Діялося це також тоді, коли в результаті економічної політики періоду «воєнного комунізму» дійшло на Україні до економічного виснаження села, так що Україна не мала запасів, щоб покрити недорід 1921 року, в наслідок чого в 1922 році мала місце голодова катастрофа, зокрема в степових українських районах. У таких умовах важко прийняти тезу авторів ленінського збірника про «підкування» Леніна про «свободу і незалежність українського народу». Це, звичайно, прекрасно знають і вони самі, бо ленінські документи вони читали, але така вже їхня природа, що вони не мають відваги сказати правду чи, може, вважають, що в існуючій дійсності сказати не можуть. А, може, в декого з них так переламааний хребет і так знищена національна пам'ять і гідність, що на такі «сретичні» думки вони просто не спроможні.

Такі рефлексії приходять на гадку, коли пригадати інші події з сучасної України і з нашого недавнього минулого.

ПРО НАЦІОНАЛЬНУ ГОРДІСТЬ І «ІВАНІВ БЕЗ РОДУ»

Від довшого часу помічається у США дуже інтенсивний процес підкреслювання етнічно-культурної самобутності і власної традиції в окремих етнічних групах, що творять американську націю. Звичайно, американці — це нація іммігрантів, які своїм поселенням на американському континенті цю націю впродовж останніх двох сот років створили. За той час вони не тільки перетворили колишні прерії в найбільшу індустріальну потугу світу, але також створили свою власну культуру, літературу, мистецтво, науку, свій власний стиль життя. Проте, як сказано, те, що тих людей єднає в одну націю, не зменшує елементів відмінності окремих компонентів цієї нації. Її культурно-етнічний плюралізм дає широкі можливості для їх вияву. Таким чином, побіч на-

ціонально-державної гордості пересічного американця, в багатьох з них живе також гордість з власного походження.

У 1960-их роках це питання зокрема сильно загострили американські негри. У минулому десятиріччі дійшло у США до справжнього вибуху расово-етнічних і культурних почувань 20 мільйонів американських негрів. Зовнішні вияви цих емоцій є дуже різногранні — від масових демонстрацій і походів, агресивної поведінки, до таких індивідуальних зовнішніх показників, як, наприклад, поширена сьогодні майже в усьому світі африканська зачіска волосся, ношення відзнак з написом «чорне є гарне» тощо. Ніяк не можна виправдати актів насильства їхніх екстремістичних груп, але не треба забувати, що вони є результатом чуттєвої реакції людей на десятиріччя дискримінації.

Зрештою, негри не одинокі. 29 червня 1970 десятки тисяч американців італійського роду влаштували на вулицях Нью-Йорку могутню маніфестацію, метою якої було протестувати проти переконання в деяких американських колах у згодній відповідальності італійців за дії мафії гангстерів, що в більшості є італійського роду. Демонстранти носили відзнаки з написами «я є гордий, що я італієць». До речі, їхню демонстрацію підтримували також члени інших етнічних груп у США. А 4 липня газета «Нью-Йорк Таймс» надрукувала інформацію про наради ієрархії грецької православної церкви в Америці, на яких розглядалося питання про паралельне уведення, побіч грецької, також англійської мови до богослужб. При цій нагоді газета звертала увагу на почування народженої вже в Америці молоді грецького роду і вказала на одну молоду дівчину, яка заявила, що вона «горда, що є грецького роду».

Це так в Америці, отже в країні, яка утворилась імігрантами з інших континентів. Ясно, що ще міцніші є національні почування в старих європейських націй. Вони виразні в Західній Європі незалежно від близької економічної, політичної і культурної співпраці народів. Там, як зрештою всюди в світі, видно як страшенно помилявся Ленін, коли в 1914 році писав про «злиття націй у найвищій єдності, яка росте перед нашими очима з кожною верстою залізниці» (т. I, стор. 502). Не тільки залізниці, але й далекосяжні літаки і ракети не притупили національних почувань тих народів.

Такі почування є сильні і серед народів Радянського Союзу. Туристи з Заходу звертають увагу зокрема на те, що, наприклад, у Грузії або в балтицьких країнах місцеві люди демонстративно підкреслюють свою відмінність від росіян. Кореспондент «Нью-Йорк Таймс» С. Солцбергер писав у статті з Москви 1 липня, що з нагоди недавнього жидівського національного свята «коло 10 тисяч людей танцювали в Москві біля синагоги. Вони співали, що вони горді, що вони жиди, а міліція їм не перешкоджала, дарма що це, очевидно, не подобається урядові».

Про самих росіян у Радянському Союзі говорити не треба. Відомо, що навіть Ленін величав «національну гордість великоросів», якої в них ніколи не бракувало і яка часто виявлялася і, на жаль, досі в багатьох з них виявляється у формі грубого шовінізму і зневаги до всього неросійського. Не диво, що цей же Ленін неоднократно натавровував «російських великодержавних держиморд» і навіть погрожував їм боем «не на життя, а на смерть». Звичайно, вони не розуміли його далекосяжної стратегії в національному питанні.

Отож так є з національною гордістю в людей. А як є у нас?

У першій половині липня 1970 відбулася в Нью-Йорку, в будинку Об'єднаних Націй, Всесвітня молодіжна асамблея. Участь у ній узяли делегати понад 100 держав, що є членами ОН. Прибули також делегати з УРСР. Їх було п'ять: М. Чоломбитько з Луганського педінституту, Є. Буварова з Харківського університету, Є. Бершеда з Академії наук у Києві, Г. Данилов — заступник голови Комітету молодіжних організацій УРСР і доктор К. Дяконов — спеціаліст у галузі природних ресурсів. Як й інші радянські делегати, представники УРСР були не з наймолодших. Чужинці пояснювали це так, що керівники ЦК КПРС до справжньої молоді багато довір'я не мають. Для чого, мовляв, наражати молодих не загартованих людей на небезпеки західного оточення? Може ж недосвідчена людина попасти під вплив ворожої ідеології і такі бацилі перенести у здорове радянське суспільство. А якщо йдеться про самих делегатів УРСР, то вони відрізнялися від усіх інших молодих людей з різних кінців світу ще чимось іншим: у них не було національної чести.

Це вийшло наверх уже на початку нарад Асамблеї, коли її організатори дозволили кожній делегації виступати рідною мовою і готові були дати для кожної мови перекладача на п'ять офіційних мов, що є обов'язкові в ОН, себто англійську, еспанську, китайську, російську і французьку. Таким чином до послуг делегатів з УРСР мали дати перекладача з української на інші мови. Але цієї пропозиції «українські делегати», на здивування чужинців, не прийняли, заявивши, що вони говоритимуть по-російськи.

Був час, коли на сесії генеральної асамблеї Об'єднаних Націй говорили по-українськи. Зробив це Микола Підгорний у 1960 році, що тоді був першим секретарем ЦК КП України, і в товаристві Хрущова взяв участь у нарадах ОН, що були присвячені деколонізаційним дебатам. А що говорили тоді про колонії Заходу, а не Росії, то вождям КПРС страшенно хотілося використати цей міжнародний форум для того, щоб протестувати проти залишків західного колоніалізму і виступати в ролі захисників його нещасних жертв. При цій нагоді можна було розповісти світові, яким щастям користуються неросійські народи СРСР, як квітуче розвивається їхня культура, словом, якою поступово і лібераль-

ною в порівнянні з Заходом є Росія. Отож промовляв тоді Підгорний українською мовою, а в радянській пресі можна було читати захоплені звіти про те, що, мовляв, дивіться, чого добились українці завдяки радянській владі і «безкорисливій допомозі» старшого брата: українська мова прозвучала в ООН, вийшла на міжнародний форум і так далі, і тим подібне.

А десять років пізніше вожді КПРС вирішили, що української мови до ООН пускати не треба, а М. Чоломбисько і його «українські друзі» прийняли це як самозрозуміле, а може, й із задоволенням. Для чого, мовляв, розводити якийсь «буржуазний націоналізм»? Краще залишити його іншим делегатам з Європи, Азії, Австралії, Африки, до яких ще не дійшла благородна ідея «злиття націй» і куди ще рука «безкорисливої допомоги» не сягнула. Зрештою, відповідні органи в Москві і в Києві добре подбали про те, щоб «депутатами від української молоді» до ООН послати таких, які жодної «крамоли» за кордоном не вчинять. Не можна не зауважити, що підбір таких власне делегатів впливав з довгої імперської традиції. Якщо йдеться про найновішу історію, то можна навіть сказати, що він був зроблений у ленінському стилі. Свідчення цього можна знайти в новому ленінському двотомнику.

Як згадано вище, і перед революцією і після неї Ленін дуже хотів мати власну «українську» агентуру, що її можна було б виставити проти легітимних представників українського народу. До своєї приятельки Інесси Арманд він писав у 1914 році: «А нам треба б тепер мати свою українську соціал-демократичну групу, хоч невелику» (т. I, стор. 525). Звідси згадані напади Леніна на Лева Юркевича, звідси також протиставлення урядові Української Народної Республіки в Києві харківської експозитури в грудні 1917 року у формі т. зв. Першого Всеукраїнського з'їзду рад, від чийого власне імени Антонов-Овсієнко вів свої збройні загони з півночі на Україну. Леніна зовсім не турбувало те, що в складі того з'їзду було на усіх 199 делегатів 75% російських більшовиків, 21% російських есерів і 3% українців. Про те, за яким принципом Ленін добирив кандидатів в «український уряд», свідчить його лист до О. Жарка з грудня 1918 року. Він надрукований у ленінському двотомнику (т. II, стор. 209) і звучить так:

«О. М. Жарку. Тов. Жарко! 1. Звідки Ви родом? 2. Чи вмієте говорити по-українському? 3. Жили і працювали на Україні скільки років? 4. Селяни на Україні бідні (sic! — М. П.) за злиття з Росією чи проти?»

На питання Леніна Жарко дав такі відповіді:

1) Зеньківського повіту, Полтавської губернії. 2) Так. 3) Всього мені 31, жив у Полтавській губернії до 1 грудня 1917 року, працював з 1904 року. 4) Їм необхідна правильна постановка земельного і продовольчого питання, і проти злиття абсолютно нічого не мають» (т. II, стор. 689).

До цього листування Леніна з Жарком редактори двотомника там же пояснюють, що «записка написана В. І. Леніном, як видно, у зв'язку з передбачуваним введенням О. М. Жарка до складу Українського радянського уряду». Туди його й увели — як «міністра шляхів». Жаркова відповідь на четверте питання Леніна кваліфікувала його як прекрасного кандидата в «міністри» України. Як природа Чоломбитька і товаришів кваліфікувала їх п'ятдесят років пізніше для того, щоб репрезентувати «українську республіку» на молодіжній Асамблеї ОН. Правда, ціну, яку дають керівники імперії Жаркам — невелика: про цього члена уряду УРСР немає гасла ні в «Большой советской энциклопедии» ні в «Українській радянській енциклопедії», ні в «Українському радянському енциклопедичному словнику». А чейже людина «листувалася» з самим Леніном!

ДВОМОВНІСТЬ ВЕДЕ ДО ПЕРЕМОГИ МОВИ СИЛЬНІШОГО

Проти такого твердження можна зразу зауважити, що ось у Швейцарії є три урядові мови і жодна з них не перемагає. Це правда, але справа в тому, що жодна з етнічних груп, які творять швейцарську націю, не намагаються накинути свою мову іншим чи їхню мову усунути.

А от у недалекій двомовній Бельгії вже так не є. Довгі десятиріччя там велася боротьба флямандців, що говорять голландською мовою, проти домінуючої в Бельгії мови вальонів, які, хоч творять меншість населення, є сильнішим елементом у державі. Завдяки тій боротьбі в 1963 році в Бельгії були ухвалені закони, на підставі яких державу поділили на дві частини — флямандську, де офіційною мовою урядування є мова голландська, і на вальонську, де такі функції виконує французька мова. Тільки столиця Бельгії Брюссель, яка має 10% всього населення країни, є двомовна, з рівними правами для обох мов. Останньо, коли, як пише міжнародна преса, уряд прем'єра Гастона Ейскенса запропонував, щоб брюссельську двомовність поширити на цілу метрополітальну округу, яку творять містечка з флямандським населенням, флямандські провідники цьому дуже рішуче протиставилися. Вони пояснюють свій опір тим, що таке поширення двомовності на флямандське населення приведе до його франкізації, себто накиннення йому французької мови. Таким чином флямандці, хоч вони разом з вальонами творять одну націю, березуть рідну мову.

Побоювання і досвід флямандців страшенно актуальні в Радянському Союзі, зокрема на Україні, дарма що тут ідеться про окремі від росіян нації. Правда, ні формально, ні фактично двомовності там немає. У партії, в уряді, на публічних і закритих нарадах, ба на вулицях неросійських республік, а навіть у деяких родинях, всевладно панує російська мова. Українська мова на Україні куточком приту-

лилась у школах нижчих ступенів, на українознавчих факультетах університетів, ну і, звичайно, «буйно розцвіла» в пресі і видавництвах. (Про те, що більшість книжок появляється на Україні російською мовою, згадувати, звичайно, не слід, у 1968 році випущено на Україні 7 615 книг, з того числа українською мовою 2 944!).

У таких умовах двомовність була б для нас ніби раєм у порівнянні з тим, що сьогодні діється на Україні. Тим не менше однак такої вимоги ніяка нація, що шанує себе і бореться за самостійність, ставити не може. Навіть якщо залишити на боці принципове право кожного народу вимагати, щоб на його землі панівною була його рідна мова (чому українці мали б з цього погляду бути гірші, ніж десятки інших народів?), треба прийняти, що в умовах шовінізму панівної нації чи її керівників і ще в умовах тоталітарної диктатури та заперечення основних громадських прав двомовність веде до перемоги мови нації-гегемона і до упослідження та калічення мови слабшого народу, точніше — до асиміляції.

Це добре розумів Ленін. У 1913 році він схвально писав про російську ліберальну газету «Русское слово» за те, що вона твердила, що «про долю російської мови турбуватися нічого, вона сама собі завоює визнання у всій Росії» (т. I, стор. 491). При тому Ленін завжди додавав, що це «завоювання» має відбуватися добровільно. Але йому мусіло бути прекрасно відоме, що в умовах царату, який душив розвиток неросійських народів, ні про яке добровільне поширення російської мови не могло бути мови. Він мусів також розуміти, що і в умовах режиму тоталітарної диктатури, який він створив, і в умовах неменшого тиску на неросіян, поширення російської мови серед неросіян мусіло також відбуватися коштом їхніх власних мов.

До речі, в останній час це плянове мововбивство висувається в Радянському Союзі як особливе досягнення національної політики партії, зокрема, коли йдеться про малочисленні народи. У 1969 році появилася в Москві у видавництві «Наука» книжка п. н. «Взаимодействие и взаимообогащение языков народов СССР». Книжка має 280 сторінок і є збіркою матеріялів «всесоюзної конференції» в Казані в 1964 році, що була організована у співпраці з Інститутом мовознавства Академії наук СРСР, отже має благословення найвищих наукових кіл Радянського Союзу. У збірнику є 40 статей, присвячених різним аспектам зближення мов народів СРСР.

Показова в цьому відношенні стаття К. Мусаєва з Москви, який просто каже, що серед неросіян «російська мова — мова міжнаціонального порозуміння, стає вже другою рідною мовою не тільки на виробництві, в громадському житті, але в побуті, в сім'ї». Щобільше, Мусаєв каже далі: «Інколи двомовність може дуже скоро перетворитися на одномовність... У родинях частини інтелігенції неросійських націо-

нальностей практично двомовність вже перейшла в одномовність» (стор. 136—137).

Вирішальним чинником, через який двомовність перетворюється на одномовність, є школа. Б. Г. К. Ханмагомедов пише в цьому ж збірнику про Дагестан так: «Для того, щоб підвищити знання учнів, що навчаються російської мови, прийнято постанову про переведення з 1966—67 року національної дагестанської школи на російську мову навчання з III класу. Тим не менше все частіше батьки домагаються, щоб починати навчання російською мовою з першої класу» (стор. 221).

Про такі «стихійні» прохання батьків на Україні чи в інших неросійських республіках радянська преса не пише. Таких досягнень русифікатори там не добилися. Але відомо, що в результаті ославленого хрущовського шкільного закону 1958—59 року, яким надано батькам право вирішувати, до шкіл з якою викладавкою мовою вони мають посилати своїх дітей, збільшилось у неросійських республіках число ренегатів, зокрема в колах т. зв. номенклатурних працівників, себто новітньої радянської буржуазії, які готують власних дітей в яничари.

На щастя, стихійна боротьба на Україні і серед інших неросійських народів, їхній опір русифікації, що серйозно посилується за останні роки, ставить поважну загороду тому, щоб існуюча тепер, хоч в обкромленому для неросіян вигляді, двомовність перетворилася на російську одномовність. Звичайно, не йдеться про російську мову, як мову, якою між собою сьогодні розмовляють різні народи СРСР і країн сателітів чи вживають її зокрема на міжнародних конференціях соціалістичного блоку. Йдеться про збереження їх власних мов у щоденному приватному і громадському житті. Як воно не дивно, але, як в умовах царського поневолення, боротьба за рідну мову є сьогодні одним з головних постулатів української політики. Точніше, це гасло треба б формулювати як вимогу дерусифікації, чи властиво українізації всіх галузей життя на Україні. Це — вимога наскрізь легітимна в сучасній дійсності на Україні. Їй сприяє також сучасний рух за політичні свободи, що відбувається в усьому Радянському Союзі, в тому числі також у Росії.

Правда, ця дійсність зовсім відмінна від умов, в яких фламандці захистили свою рівноправність у Бельгії, але вона є більш сприятлива для посилення боротьби нашого народу за його природні права.

Бердичівська ніч

Люба Прокоп

Субота, 21 червня 1941. День почався соняшно-соняшно. Навіть крізь наше заґратоване і дошками забите вікно продирається вузенькими струмочками сонце. Це нас пожвавило, і в камері почався помітний рух. До того, сьогодні субота, належало під неділю порядно прибрати себе і свій житловий куточок. Кожна метушилася на своїй половині сінника, вирівнюючи коц, струшуючи з нього окрушинки хліба і старанно укладаючи в головах кілька шматків одєжини, усе своє майно.

Та в нашої «вісімки» настроїв сьогодні був чомусь стриманий. Кожна з нас була вражливіша, ніж звичайно, чомусь неспокійна і таємнича. Події, що трапилися цього тижня, справили на нас враження. Ще раз докладна перевірка наших генералій, параграфів обвинувачення і вироку. Врешті, фотографування з табличкою — номером на грудях «анфас», з двох боків обличчя, відтиски пальців, лікарський огляд. До того ще кпини і жарти урядовців, «чубариків», що нібито між собою голосно говорили про транспорт, про Далекий Схід, життя засланців, тяжкі роботи. Так, було ясно, що всі експерименти, які з нами робили, були приготуванням до транспорту.

Ми вичували, що нас чекає незнана, далека дорога під важким конвоєм у далекий Сибір, страшне майбутнє, хоч тиждень тому кожна з нас запевняла відверто, що воліє транспорт, воліє щоденну тяжку роботу, аби тільки рух, аби тільки покинути, нарешті, свою половину сінника, вирватися з безцілля і включитися знову в життя. Сьогодні, коли ця будучність застукала нам майже у двері, нам стало страшно, нас огорнув жах перед майбутнім, а серце на саму згадку палили біль і розпука, туга за рідними, за домом, за батьківщиною.

Мовчазно дивилися ми одна на одну, криючи в душі всі ті неспокійні думки. Сторожко ловили кожний підозрілий рух у коридорі, а очі крадькома поглядали тривожно на двері. Наближався полудень. Раптом ми почувли скрип ключа в замку, і двері відкрилися. У камеру ввійшло кількох вартових з паперами в руках. Ми обмінялися поглядами: оце тепер станеться те, на що ми, боячися, чекали. Рука шукала руки найближчої подруги, і в дружньому потиску едналися ми думками. Тим часом вартовий, розсортувавши папери, хрипким, безфарбним голосом читав прізвища: Волошин, Анна Бодна, Галина Столяр, Пеля Химко... Викликана зід-

хала, ніби найстрашніше вже було поза нею, не викликана тривожно ждала своєї черги. «Кого я іщитала бистрей собі-райсь с вещами», — закінчив таким же голосом вартовий. Куди? Допитливо дивилися наші очі на його лице, та дарма шукали в ньому відповіді, воно завжди однаково грізне, похмуре, відштовхуюче. Воно однаково відсилає людей на волю чи на смерть. Бо чи це йому зворушуватися, куди ми йдемо?

Ми не перші і не останні... Він не має того дару замислюватися над тим, що переживає інша людина, що вона думає. Він навіть не замислюється, чи і що він сам думає, він — бездушна машина.

Візита скінчилася, з гуркотом зачинилися двері. Припали ми до тих наших дівчат, яких доля щойно вирішилася. Ми не сумнівалися, що вони йдуть транспортом. Але чому тоді нас розлучають, чому не забирають усіх разом? Нашою мрією було ділити разом нашу спільну долю далі, бо еднали нас сильні вузли приятні спільно пережитих тюремних днів... Слідство, процес, камера смерті, помилування і, врешті, поворот до життя — камера засуджених. Спільно ми пройшли оці всі випробування, які створили з нас одну велику, душевно нерозривну цілість, однак проти такої долі, як сьогодні, ми були пасивні, бо що ж поміг би опір?

Зворушені до глибини, пакували свої клуночки дівчата. Ми помагали їм мовчки. Завелика хвилина, щоб ворухити її словами. Ми і так розуміли одна одну дуже добре, кинений погляд, сестрин поцілунок більше значить, ніж будь-які гарячі слова.

Скоро відкрилися знову двері. Ми думали, що вже прийшли по них. Тим часом вартовий знову розгорнув папір і знову почав читати прізвища: Винникіє Талька, далі викликав мое прізвище... «Собірайсь бистрей с вещами».

Я душею зраділа, що не розлучають мене з Галиною, найближчою подругою. У поспіху складаємо свої клуночки, і за кілька хвилин ми готові. Приходить найтяжча хвилина, хвилина прощання. Лишаються три наші дівчини: Дара, Марта і Людка. Підходимо до них. Стоять вони три на сіннику, зворушені, мовчазні.

«Любо, Любо, ніколи мене не забудь», — закидає мені мала Дарка руки на шию і ніжно тулиться до мене. Вогкі її очі, так по-дитячому дивляться на мене, так по-дитячому просять.

«Любо, сестричко моя», — прощається зо мною Марта і кладе хрест на моїх грудях.

Підходжу до Людки. Та стискає мене міцно і без слова дивиться на мене своїми глибокими очима, як би хотіла цей погляд дати мені на дорогу. Стоїмо хвилину, притулившись одна до одної.

Від дверей будить нас грімкий голос вартового: «Ану, давайте побистрей!»

Закидаємо за спину наплечники, ще один погляд на дівчат — і ми вже коло дверей. Обертаємося ще раз на мить.

Стоять вони на сіннику під стіною, мовчазні, непорушні. «Чубарики» вже тягнуть нас у коридор. Підносимо швидко руки і гукаємо: «Слава Україні!» — Дівчата відповідають, і ми зникаємо за залізними дверима.

Хоч тяжать наплечники на плечах, ми йдемо бадьоро і голосно лунають наші кроки по коридорах. Під камерами уздовж коридору, не зважаючи на грубу лайку і стусани «чубариків», вигукуємо прощальні слова, свої імена, говоримо друзям, що ідемо транспортом на чужину.

Йдемо сходами на поверх. Там камера наших хлопців. Конечно мусимо дати їм знати про наш транспорт. Чи і з ними розлучила нас доля? Найближча до дверей їхньої камери Тальяка, користуючися увагою «чубарика» до іншої крикливої подруги, прискочила і відчинила візитирку.

«Порожня», — прошепотіла вона розчаровано. Невже ж їх вивезли раніше, не вже їх кудись перевели?

Приводять нас у камеру, де гамірно і глітно. Жінки, різні віком і суспільним станом, потворили малі гурти, стоять і одні шепочуть щось, інші сваряться за кращі місця під вікном, інші голосно над чимось дискутують. Є й такі, що одинцем стоять у кутку, спершиися на свій клунок, глибоко над чимсь замислившись. Одна знову намагається навести в камері порядок, замітає її великим драпаком, збиваючи куряву. Повітря в камері важке, полуднева спека ллється крізь загразоване вікно, духота стинає віддих.

Ми втомлені враженнями і, як на перший раз, досить далекою для нас дорогою та й тягарем наплечників. Сідаємо на клунках під стіною. Не включаємося в середовище, воно для нас чуже. Ми всі жили дотепер життям своєї «вісімки». В очах майорить нам ще образ тих трьох дівчат, уста вже бадьоряться, мимоволі починають тюремну пісеньку:

Поїдем в світ, далекий світ,
на Сибір, на Алтай,
О, місто Львів, городе снів
прощай, прощай, прощай.

Сьогодні ми, а завтра ви,
в нас доля всіх одна,
Бо гірку чашу зла й терпінь
ми вип'єм аж до дна.

Прощайте ви, друзі мої,
не поминайте злом,
Згадайте лиш, як щиро ми
ділились пенцаком.

Та прийде час, минеться враз
недоля і журба,
Тоді всміхнуться знов до нас
кохання і весна...

За словами пісні летять наші думки... і кожній ввижається той далекий світ, холодний Сибір, гористий, кучерявий Алтай. Весна... кохання... Тут пісня уривається сумним акордом, серце стискає туга за весною, за коханням, рветься, рветься бідне до життя. Чи судилося воно нам, молодим? Чи можна бодай ще мріяти про нього? І кожна потонула в своїх думках.

Знову в камері помітніший рух. То ввійшли вартові і читають прізвища, розподіляють за параграфами обвинувачення, забирають кудись частину жінок і нас з ними. Ідемо послушні, німі, за натовпом, не думаючи, куди і чого.

Приводять нас до лазні. Клунки наші і одяг ідуть до дезінфекції, а ми до лазні. Вона — приємна річ, але в нормальних обставинах. Бо в тюрмі буває так, що або пустять воду загарячу, що парить шкіру, або зовсім холодну. Під одним крантом стоїть по кілька осіб. Мило з твоїх сусідок спливає по тобі. Часом маєш таке щастя: щойно намилишся, як уже замкнуть воду, і ти хоч намилена в камеру йди або під водотягом холодною водою сполікуйся. Влітку це ще дурниця, але зимою такі експерименти досить прикрі.

Тюремним звичаєм кинулися ми оглядати стіни лазні, де повно різних невизначених, позатираних написів, імен, знаків. Шукали ми знайомого прізвища, умовленого знаку. У поспіху гострим нігтем чи зубцем гребеня креслили свої імена грядущим тим самим шляхом за нами.

Лазня скінчилася, і нас з мокрим, розпущеним волоссям повели на невелике подвір'я. З одного боку під муром стояло кілька столів, за якими сиділи «чубарики». Нас умістили під муром навпроти. Хвірткою з другого подвір'я увійшов до нас вартовий і почав віддавати нам всякі речі, що відібрали нам на квиток при арешті. Очевидно, при першій найближчій ревізії вони були б нам знову відібрані. Я дістала в невеликому коверті кілька припинок до волосся і срібний медалик з ланцюжком, що був власністю моєї сестри. При нашому арешті вклали мої і сестрині речі до одного коверта, і тому сьогодні я дістала її медалик. Цим здобутком я дуже тішилася і почала придумувати, як я маю його заховати, щоб знову не відібрали.

Тим часом «чубарики» почали вже ревізію наших клунків. Чистеньку і гарно покладану білизну і всі інші речі висипали на землю в порох і розглядали по одному, шукаючи заборонених речей. І летіли під мур горнятка, мисочки, ложки. Не одна супроводила їх тужним поглядом, бо це ж був дарунок від матері, пам'ятка з дому.

Після ревізії ми приступали по черзі до столика, і тут «чубарики» перевіряли генералії.

Передтранспортів формальності були закінчені, і нас обступили «чубарики». Частинами забирали від нас жінок і виводили кудись через хвіртку. Наша «шістка», бо до нашої «п'ятки» прийшла ще Пеля, трималася разом. Нарешті, прийшла черга і на нас. Було нас близько десятка. Тою самою

хвірткою, що наші попередниці, вийшли ми на велике подвір'я перед лікарнею. На нас чекала вже сіра тюремна кибітка. Проходячи повз травник, ми одна по одній непомітно схилялися і швидко вхопили по грудці землі, нашої рідної, своєї землі — на дорогу в чужину. Мов скарб дорогий, цілували ми її, загортали в хусточку і ховали на грудях. З дверей лікарні вийшли лікарі і медсестри. Були цікаві поглянути, як ми, «великі злочинці», будемо від'їжджати. Деякі посипали нам жалісні, співчутливі погляди, деякі дивилися з ненавистю, за якою була прихована цікавість. Нас вони мало цікавили. Ми були далеко понад ними, ми кружляли в своєму світі. У вікнах лікарні показалися голови хворих в'язнів. Ті махали нам дружньо руками, прощалися з нами.

Заганяють нас у кибітку.

«Зенко, Зенко, прощайвай! — кличу Зенку, що лежала в лікарні.

«Зенко, гляди, як гордо ідуть твої дівчата в чужину. Гляди і перекажи!» — Та тут крики та стусани «чубариків» заглушили наші голоси. Лікарі і медсестри, дивуючися, не розуміли нашої веселости, нашої бадьорости. Одні кивали головами, ніби кажучи, що ми не свідомі того, що нас жде, куди ми ідемо.

Замкнулися за останньою двері кибітки, а з ними закрилося перед нами небо, сонце і світ. Вгорі на стелі мляво мерехтіла лямпочка, що ледве освітлювала кибітку. Було похмуро, і ми сиділи мовчки, притулившись одна до одної. Чуємо, мотор гуде, кибітка рушає з місця. Стискалося кожній серце, міцніше сплелися у дружньому стиску руки, уста тихо, безшелесно шептали прощальні слова чи, може, молитви. Очі пробивали сірі стіни кибітки й линували туди, де на сіннику під вікном у понурій камері стояли три дівчини з піднесеними на прощання руками, туди, де лишилися вірні друзі, де, може, остався й брат. Чим швидше гнала вулицею кибітка, тим міцніше стискалося серце.

Ми сиділи непорушні, кам'яні. В кутку придушено хлипала «совітка» Валя. Не бачили ми світу, не бачили вулиць міста, яким везла нас кибітка, та серце прощалося востаннє з цим шляхом, який значила пронизливою сиреною тюремна машина. А вперта думка, як найшвидша куля, летіла до рідних, до своїх, кружляла по камерах, прощалася, прощалася...

Раптом кибітка зупинилася, і ми прокинулися від мрій. Дружній стиск наших рук вплив в обличчя свіжу, невимушену бадьорість і зрівноваженість, що поступилася була місцем сентиментальному зворушенню, коли ми віддалися кожна своїм думкам. Ми знову стали спокійні, опанові й горді.

«Чубарик» відкрив двері і наказав виходити. Легко зіскакували ми з кибітки й вільно витягали потерпілі руки. Призахідне сонце світило у звиклі до темряви очі так, що годі було дивитися. Та скоро наші опікуни «чубарики» поча-

ли нас лаяти, що ми поводимося, як ті, що приїхали на курорт. Зганяли нас до купи і гнали вперед. Поволі очі освоїлися з сонцем і, о Боже, ми побачили світ. Справжній, широкий, просторий світ.

Перед нами зелена долина, уся залита сонцем, далі зелений обрив, а за ними місто. Вгорі стільки, стільки синього неба, що й навколо видно, як воно стикається з землею. Ми довгий час бачили лише його синій клаптик, а був час, коли взагалі його не бачили. Я швидко видряпалася на верх обриву й обернулася.

У долині ген-ген лежало місто, властиво передмістя Клепарів. Маленькі домики палали червоними від призахідного сонця вікнами, ясніли зеленими городами. Було тихо і спокійно. Я витягнула перед себе руки і вдихнула повними грудьми свіже повітря. З ближчих домиків повиходили люди і потайки, непомітно махали нам руками, прощалися з нами. Не один раз певно доводиться їм прощатися з такими людьми, як ми, що їх супроводять багнети «чубариків». Я їм відповіла помахом руки. Та в ту ж мить покотилася груба московська лайка в мій бік, і, дихаючи важко, дряпався на верх обриву «чубарик». Я швидко зникла в гурті подруг, ховаючися від нього.

Ішли ми побіч товарового потягу, що стояв на залізничних рейках. Із заґратованих вікон вагонів продирався до нас незрозумілий галас жіночих і чоловічих голосів. Під кожним вікном викрикували ми свої імена, шукаючи знайомих, та з того гамору ніхто не відгукнувся. Даремно кликала я свого брата. Десь на половині потягу, перед порожнім вагоном, нас зупинили і посадили в нього.

Вагон цей — невелика буда з вільним проходом посередині і поверховими лавами по обох боках. На першому поверсі над лавами були маленькі заґратовані віконця. У вагоні було нас тридцять жінок; шість нас, українок, решта — польки, росіянки і жидівки, політичні і посполиті (кримінальні). Щойно зачинили великі двері вагона, як зараз у середині стало темно. Ми поспішили, щоб ще завидна приготувати собі місця на нічліг. Наша чвірка: Галька, Талька, Анка і я, зайняла місця на партері правої лави, а хоровита Пеля і старша вже пані Волошинова взяли собі місце на поверсі, коло вікна.

До нашого «партеру» влазилося лежати ногами, а вилазилося головою. Хто був низький, той міг навіть досить вигідно сидіти, не дотикаючи головою до «поверху». Але ми практикували лише лежати. Розстеливши коди і повкладавши свої «манелі» під голови, замість подушки, ми вилізли на поверх, щоб ще побачити хоч крізь ґрати вечір, призахідне сонце та своїм звичаєм спільно відспівати червнєве богослуження на честь прс. Серця Ісусового. Сівши тісно побіч, притулившись одна до одної, ми почали піснею відправу. І лився з душі голос, тихий, щирий, сердечний, плив через ґрати, продирав темну синяву вечірнього неба — до престолу Все-

могутнього. Наша душа мов би покинула на цей час тіло, — вся стала у своїй щирості перед Ним. Не чули ми лайки «чубариків» під вікном, не чули тихих острого наших сусідок-польок, ми були там — перед Ним. Ми складали віддано, покірно долю наших найрідніших, долю Батьківщини, свою долю в милостиві добрі Його руки.

Поволі гас день, і вечір спочив на полях передмістя. Небо вкривалося то тут, то там зорями, що миготіли золотом та вабили наші очі. Затих останній акорд молитви, і ми почували втому в нашому тілі. Чоло зросив гарячий піт, духота вагона стала нестерпною. Була пора йти спати. Мовчки попрощавшись, ми полізли на свій «партер». Та спати нам не хотілося, хоч втома і спека знесилювали тіло. Я тулила до серця грудку рідної землі, побожно цілувала медалик від сестри, у думках пестила їх, найрідніших. Ще довго панував у вагоні скрип дощок, шерех людських тіл, шепіт, тужне зідхання, придушене, тихе хлипання. Поволі все втихало, і, вкінці, було чути тільки нерівний важкий віддих тридцятьох грудей.

Надворі щойно сірів ранок. Нараз будять нас якісь вибухи, розриви, бомби чи то грім. У вагоні моторошне приголомшення. Жінки не знають, що твориться, як собі мають це пояснити. Гамір, крики, спазматичний плач, гістеричний сміх ростуть з хвилини на хвилину, заглушуючи вибухи, врешті, весь вагон — одна маса, що рушиться диковинними рухами й кричить неприродними голосами.

Лише на нашому партері було тихо і спокійно. Бомби нас збудили зі сну, але загальна психоза паніки нас не охопила. Ми попритулялися тісно, витягнули вервички, зроблені з тюремного хліба, і молилися. Ми знали, що це дасть нам рівновагу, силу і гарт духу.

Ми не знали ще, що війна розпочалася. Про бомбардування думали радше, що це маневри. У кожному разі нам не було від чого ні тішитися, ні плакати. Ми знали, що коли війна, то наших братів, сестер, друзів по тюрмах не поцадять кати, ми знали, що наша дорога також буде шляхом у повітря, ми знали також, що бомба чи гарматний набій не має очей і влучить не в одного невинного, не один дім зруйнує. Отже, нам лишалася тільки щира, сердечна молитва. Може, на дні душі маленькою іскоркою просвічувала нам надія на волю, але гасив її відразу холодний розсудок, бо добре ми знали енкаведистів, щоб тішити себе надіями на волю.

Такий стан у вагоні тривав досить довго. Було вже майже під полудень, як «чубарики» відкрили двері вагона і принесли нам по шматку хліба і кілька солоних оселедців на особу. Кажали, що це на цілий день. Воду обіцяли пізніше. Пильно стежили ми за змінами на їх обличчях, щоб вичитати їх настрої, щоб дізнатися, чи справді на світі війна. Та де там. Вони грубі, заскорузлі, незмінні, без виразу.

Сидимо ми на «поверсі», чистимо від луски оселедців, голодні, жуємо по шматочкові. Мудріші радять нам не їсти, бо після солоних оселедців та страшної спеки, що була у вагоні, замучить нас спрага, а води нема. Немає її не те що вмитися, прохолодити трохи тіло, але й промочити уста немає чим.

Потяг починає рушати з місця. Поволі котяться колеса, в такт поскрипуючи. Ми, збившись в кут, обнявшись міцно, сіли біля вікна й очі вп'ялили в світ. Не можемо оминати ні одного образу, це ж, може, й востаннє з ним прощаємося. Потяг маневрує, іде вперед, знову вертається, переїжджає з одних рейок на інші і, врешті, набравши розмаху, переходить на швидкий біг.

Гуде на тривогу. Пронизливо, сумно, зловісно витягають сирени свої тони і втихають. Ми думаємо, що ця тривога пов'язана з нашим транспортом, щоб люди поховалися, не дивилися, як ідуть у заґратованих вагонах в'язні. Вони вже не раз таке практикували. І тому на думку нам не прийшло, що це справжня воєнна тривога. Про ранкові бомби ми забули, думаючи, що це маневри. Швидко минаємо товарний двірець, передмістя, поля, городи, садки, хати, доми, безлюдні пусті вулиці. Орієнтуємося, що будемо їхати через Підзамче. Там потяг переїздить мостом понад вулицею. Нам приходить думка написати ґрипса (малу записочку) з адресою і кинути через вікно на вулицю; може, знайде хтось та принесе родині вістку, що їхня донечка поїхала транспортом на чужину.

Талька скоро витягає з рубця плаща великий наш скарб — кусочок графту, кладе його між сірнички, обмотує ниткою і на папері з квитанції креслить коротко сильні слова: «Ми їдемо на Східню Україну, сильні, здорові й бадьорі та повні надії, що повернемося. Чекайте нас!» Далі слідували наші імена з адресою кожної. Таких ґрипсів виготовила вона кілька, поклала їх між два куски цукру, обшила шматочкою. Ждемо в напруженні Підзамча. Минаємо станцію. Потяг не затримується. Вже бачимо вулиці, на яких рух пожавлений, як звичайно. Люди запримічують потяг з заґратованими вікнами, а в них голови в'язнів, стають на вулицях і дивляться на нас. Співчуття, жах, розпука дивиться їхніми очима. Деякі відважніші махають до нас руками. Поліція розганяє. З вагонів чути в бік вулиці розпачливі крики в'язнів, прощальні слова.

У ту мить вікно нашого вагона опинилося над вулицею і ми, затиснувши кулаки, напруживши силою волі кожний свій м'яз, вп'ялили очі крізь вікно. Метким рухом кинула Талька ґрипс на вулицю між натовп, а з наших сердець вирвався вигук, сильний, ґрімкий: «Слава Україні!» І вулиця зникла з-перед наших очей...

На віконній ґраті ридає полька політична, в куті хлипає росіянка. До болю затиснули ми кулаки, щоб гідно витримати хвилину розставання з рідним Львовом.

Потяг мчить шаленим темпом. Мов кам'яні, сидимо непорушно з вперто вп'яленими очима у вікно. І так одне по одному зникають перед нами дім, вулиця, городець, далі церковця мала на горі, клаптик поля, ще одна хата, ще будка залізнична і... Львів уже за нами.

Уже від подиху вітру хвилюються зелені жита, біліє лан конюшини, пишається горда, висока тополя. Одне за одним зникають поля, покраєні на різнокольорові стрічки. Перед нашими очима з'являються все нові, все кращі образи. Минаємо станції одну за одною, не затримуючися, наближаємося до Задвір'я. Там священиком мій дядько. Я беру приготований Талькою грипс і креслю його адресу. Чейже якийсь подорожній знайде його і занесе на приходство, а звідти дядько напевно подасть до Львова. Наближаюся до вікна, може, якраз побачу кого знайомого. На станції стоїть гурт людей і повно поліції. Потяг жене так швидко, що годі в гурті кого пізнати. Кидаю грипса, але не бачу, куди він упав. Кидаючи, не можна добре розмахнутися, бо руки з-за ґрати не можна витягнути.

Ідемо так цілий день, нічого не ївши, крім солоних оселедців, ще зрана. Обіцяної води ми не дістали, і спрага нас шалено палить. Та ми не зважаємо на це, сидимо непорушно при вікні і ні на мить не відвертаємо очей від картин, що швидко пересуваються перед нами. Процаємося в думці з полями квітучими, рідними селами, селянами на дорозі, дітьми, що пасуть худобу, гусей. Це все таке нам рідне, близьке, дороге, це все таке наше.

Надворі вже вечоріє. Вже важко нам розпізнати недалекі села, дерева, поля. Все зливається якось до купи, набирає одного спільного сірого кольору, заходить мрякою. Де небо — ясний колір, де земля — темний. Ми далі дивимося, хоч очі від сильного напруження заболіли і тіло стерпло від сидження без руху. Минаємо неосвічені станції, позатемнювані міста.

В одному місті прогуділо на тривогу. Це нас насторожило. Швидким темпом доїжджаємо до Здолбунова, потяг зупиняється. Вже пізня ніч. Не знаємо, як довго буде тривати ця зупинка і тому лишаємо одну на сторожі при вікні, а самі йдемо спати. Коли б потяг знову рушив, вона мала нас збудити, щоб ми не прогавили далі дивитися крізь вікно. Сіріло вже, як збудили нас «чубарики», які принесли нам відро води (на 30 жінок для миття і пиття) і по кусню хліба. Цих харчів мало знову нам вистачити на цілий день. За півгодини після цього потяг рушив, і ми знову зайняли свої місця при вікні.

Ми наближалися до Збруча, тієї границі, що віками ділила нас від наших братів з Великої України, того Збруча, який переходила в 1919 році сумним походом УГА. З стриманим віддихом і великим зосередженням ми стежили за кожною п'яддю землі при наближенні до границі. Руками тискали серця, що товклися в грудях від несамовитого хви-

лювання. По цей бік зарисовувалося різко поле, покраще стежками, а по той — широкий безкрай лан пшениці. По цей бік плеканий живопліт, а по той — буйний, високий, не торканий людською рукою.

Боже! То це ж та Україна, яку ми в мріях леліяли. Ох, не така вона тут, як там, а широка, безкрая, безмежна. Забули ми, що як в'язні ступаєм перший раз по цій святій землі, забули, що ґрати ділять нас від цих широких піль. Мов п'яні, мов божевільні, сміялися, плакали, чужі, незрозумілі для оточення.

Україно, це твої діти привіт тобі шлють! За тебе, за твою волю, за твое ясне погідне обличчя кати нас сьогодні закутих везуть.

Не томить нас одноманітний лан пшениці, що геть десь сходиться з небом. У наших очах сльози радості, сльози щастя. Наше бажання — залишитися тут, на Україні, хоч би й гірко працювати. Минаємо станції, убогі, без квітників, без огорожі, без людей. Серед поля то тут, то там балка, у ній достеменно Шевченкове село. Людей ми зблизька ще не бачили. Раптом чуємо дитячі крики і вигуки здалека. Швиденько влітаємо кусті цукру (передача з дому) і пишемо на них олівцем: «Слава Україні! Привіт вам від ваших рідних! Ми рідні вам, хоч в'язні ми». Вже бачимо станцію, коло неї дівтора бавилася в пилюці, пасла худобу. Побачивши потяг, вони втихли, поставали і в'ялися мовчки своїми оченятами в малі заґратовані вікна вагонів.

Минаючи їх, ми кидали крізь вікно пригорцями білий цукор. Знову заметушилася дівтора і з криком кинулася на цей дарунок. Цікаво тільки, чи цукор, обтерши від пороху, несли прямо до уст, чи прочитали наш привіт, чи зрозуміли нас ті наші найменші брати.

За кілька секунд потяг зупинився.

За хвилину прийшов під наше вікно «чубарик» і лютиим голосом зарепетував: «Что за бумажки ви бросілі сквозь окно? Кто его сделал, должен признаться, а если нет все будут отвечать», — лютився він. Але ми зробили невинні міни і сказали, що ми нічого не знаємо. Боялися ми тільки, щоб не «закапували» «капусі», які їхали теж з нами, і то один, як ми опісля довідалися, призначений спеціально на догляд над нами «крупними проступниками». Та видно, що «чубарики» не знали точно, з котрого вікна вилетіли ці «білі бумажки», бо ті самі погрози повторили вони й під сусідніми вікнами.

Вкінці потяг рушив знову вперед. Під вечір ми зупинилися в Шепетівці. Машина брала воду, та й нам дали одне відро. На станції крутилися люди. Та мужчин було мало, дуже мало, десь якийсь старий, більшість молодих жінок, святочно одягнені, в білих хустинках на головах. Щось тихо між собою розмовляли і непомітно споглядали на потяг. Енкаведисти не пускали тих, що хотіли перейти попри нас ближче. Ми напружували слух, щоб почути їхню мову. Ми

були цікаві, по-якому вони говорять. Але їх добрячі, лагідні обличчя, співчутливі погляди переконували нас, що вони наші, нам рідні. Посилали ми їм рукою привіти, коли «чубарика» не бачили, усміхалися до них приязно, бо більше нічого їй не могли. Одній молодій жінці, що скористалася з неуваги «чубарика» і підійшла на мить ближче до нас, ми встигли крикнути: «В'язні ми за Україну, політичні». Сумний глибокий погляд її синіх-синіх очей, яких не забуду ніколи, був нам відповіддю.

Їхали ми так ще цілу ніч і на третій день нашої подорожі у полудень прибули в Бердичів. Тут почали нас вивантажувати. Бачили ми, як випускали із вагонів і веліли миттю сідати на землю, дивитися в землю, нікуди не оглядатися. Ми пильно стежили за нашими хлопцями, бо відчували, що вони будуть ділити нашу долю. Та кожний з них не наш, обдертий, почорнілий, згорблений з безперервним сухим кашлем, з запалими очима. Не серед тих шукати нам наших. Наші йдуть юно і бадьоро; ясний, гордий їх погляд. Та в ту мить Анка пізнала Дмитра, що вже сів на землю і голову схилив униз; значить, як є Дмитро, то, може, будуть й інші наші друзі, може, буде і мій брат.

Вкінці прийшла черга й на нас. Виводили нас, так само казали сідати на землю, поки остання вийде з вагона. Тоді оточив нас довкола густий ліс багнетів, довкруги пси, а ззаду енкаведисти з кулеметами, і в такому супроводі рушили ми до в'язниці, що здалека пишалася колишнім старим князівським замком, перетвореним тепер на тюрму. Ми йшли гордо і бадьоро. Говорили голосно між собою, жартували, сміялися. Смішно нам було, що стільки «чубариків» так добре озброєних, ще й з псами, провадять нас, слабих, безбронних жінок. Ми їй не думали втікати, бо чи ж далеко їй скоро забіжимо зболілими слабкими ногами і з виснаженням через погані харчі та вічне сидження серцем. Ми були зовсім задоволені, що нас залишають на Україні, тільки трохи було нам шкода, що якраз вибрали для нас таке місто. Правда, міста ми не бачили, лише здалека дома і димарі фабрик.

Наша тюрма стояла трохи збоку від міста, на горбку. Увійшли ми тюремною брамою на подвір'я, відтак через одну браму на друге подвір'я. Тут відібрали наші клунки до перегляду, а нас, перевіривши персоналії, також забрали до особистої ревізії. Я вклала медалик в уста, бо не було часу довго міркувати, де його заховати, і пішла до перевірки. Енкаведистка, що мені припала, була якась людяна, не заглядала мені в уста, і я зберегла медалик. Після ревізії завели нас до тюрми-замку, до великої бетонової камери. Ні ліжок, ні сінників не було, а наші тоненькі коци майже не злагіднювали льодово-вогкого холоду бетонової долівки. Та втомлені дорогою і попередніми безсонними ночами, ми полягли на долівку і заснули.

На другий день перевели нас в іншу камеру, де було 60 жінок. У невеликій камері, при такому завантаженні і

одному малому загратованому вікні вгорі, була нестерпна задуха. Води було обмаль. Митися майже не можна було, бо воду треба було зберігати на прохолодження спалених спрагою уст та приведення до притомности жінок, які щозвхилини мліли. Уночі розбиралися ми до голого тіла, щоб злагіднити спеку, і в тісноті спітніле тіло липло до тіла. Мучили нас тривожні сні, марива, і ми часто будилися від криків сонних подруг.

Харч у порівнянні зі Львовом дуже погіршився. З початку давали нам на сніданок кусень хліба, липкого й недоброго, як глина, і кухлик зафарбованої теплої води, що мала б бути кавою, на обід маленькі, як мізінний палець, рибки, на вечір якусь юшку, невизначеного змісту. Пізніше вже й того поганого хліба забракло, і всі три рази діставали ми т. зв. пшоняну кашу, що була з тирсою.

Щойно тоді ми дізналися, що на світі розпочалася війна. Час від часу гуділи в Бердичеві тривоги, кружляли цілими днями літаки, деколи було чути здалека бомбардування. У тюрмі відносини загострилися. «Чубарики» і вартові носили протигазу і за найменшу нашу провину лаяли, лютилися. Не раз за крики в камері чи інший якийсь проступок, виконаний всією камерою, вони спеціально зверталися до нас, привезених зі Львова, з погрозами, хай ми собі не думаємо, що з нами будуть тут панькатися, ми повинні знати, що нас тут смерть чекає. І так на кожному кроці пригадували нам смерть. І в камері нас обсервували спеціальні «капусі», а опісля давали звіти про те, як ми реагуємо на війну, який у нас настрій, що ми говоримо між собою. Ми знали, що маємо між собою такого ангела хоронитися, і тому не зраджували себе ні словом, ні поглядом. Назовні були поважні, спокійні. У загальних камерних дискусіях про війну ми не брали участі.

Удень ми, полягавши тісно побіч, слухали, як Талька тихим шепотом говорила про першу допомогу медсестри чи санітарки в наглих випадках. Уночі молилися за наших друзів-вояків, що, може, в перших лавах боролися з ворогом, здобували Львів. За їхню силу, за витривалість, за ясну розумну думку командування, за успіх в боротьбі. Томило нас безсоння, мучила думка про долю наших друзів-в'язнів, що стільки їх у кожному містечку в Галичині. Боялися за долю наших батьків, рідних.

Закінчення в наступному числі

Про сусідські діалектологічні атласи

АТЛАСУЛ ЛИНГВИСТИК МОЛДОВЕНЕСК, том I, Кишинів, 1968, (за редакцією Рубіна Удлера та Віктора Комарницького при співучасті Василя Мелніка і В. Павела).

Упродовж 1960-их років появилася декілька діалектологічних атласів, що заторкують також українську мовну територію. Про такий атлас Білорусії з 1963 року було вже згадано в «Сучасності» (1964, ч. 7, стор. 107–109). Від того часу появилися: «Карпатский диалектологический атлас» (Москва, 1967), «Atlas slovenského jazyka», том I (Братіслава, 1968), не враховуючи атласів, перші томи яких появилися раніше – румунський «Atlasul lingvistic român», томи I–V (Букарешт, 1957–66), польський «Mały atlas gwar polskich», томи I–XII (Вроцлав–Краків, 1957–69), лемківський З. Стібера «Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny», томи I–VIII (Лудзь, 1956–64).

Згідно з радянською термінологією «молдаванами» називаються в рецензованому атласі (скорочено – «АЛМ») і румуни з Буковини та Закарпаття, і молдавани з Басарабії. Цікаво, що «Атлас народів мира» (Москва, 1964, мапа ч. 17) і праця Р. Удлера з 1964 року «Молдавские говори Черновицкой области в сравнении с говорами Молдавской ССР, Закарпатской области УССР и других смежных областей дако-романского массива. Консонантизм» (Кишинів, 1964) ще розрізняли «румунів» і «молдованів». Але, згідно з більшовицьким діяматним «структуралізмом», «усе залежить від часу, місця й обставин» (як сказано в «Короткому курсі історії ВКП(б)').

Дані для «АЛМ» зібрано в 1957–65 роках. На запланованих 520 мап аж 423 присвячено фонетиці (231 – вокалізмові, 162 –

консонантизмові, 6 – наголосові, 22 – іншим явищам: асиміляції-дисиміляції, метатезі тощо), решту – морфології (в тому числі 45 – дієслову, 17 – іменникові, 12 – займенникові). У першому томі на 231 мапі охоплено проблеми вокалізму.

На 240 охоплених опитом пунктів є: 236 молдавських, 1 український (с. Дáнул, р-н Рижшани, 32 км від Більців), 1 російсько-старовірський (с. Кунича, р-н Флорешти на Дністрі, куди в 17 стол. переселилися люди з Чернігівщини та Білорусії), 1 циганський (с. Булканешти, р-н Каларац, з населенням, що прийшло туди з Волощини або Південної Болгарії), 1 гагаузький (с. Бешалма, р-н Комрат, з християнським турецьким населенням) та 1 болгарський (с. Криничне, р-н Болградський Одеської області, з переселенцями з Тирнова в Болгарії).

Говірка згаданого українського села Дáнул – мішана степово-подільсько-покутська, як свідчає форми: *ст'іл, м'лодост', за-к'ончив, д'ес'ит', іден* (один), *час, пір'я, пшениця, хоч'еца* (хочеться), *жен'иц'я* (женитися), *ст'і-л'єц, шос* (щось), *бр'уч'ка* (перстень, обручка), *в'бз'у* (вожу), *вид'у* (виджу), *вих'оде* (виходить); називний множини *топорá, столá, хл'б'ца, йáбл'уки* чи форми *р'имне м'єсто, седл'о* промовляють за слобожансько-степову і, може, деяку російську домішку в цій говірці.

На 236 молдавських пунктів в атласі взято тільки 160 з Молдавської РСР – у тому числі 137 з Басарабії і 23 з Дністро-

вого Лівобережжя, зате аж 60 з Української РСР – у тому числі 23 з Одещини, 19 з Північної Буковини, тобто майже половину досліджених пунктів в Удлеровій праці 1964 року, по 4 з Закарпатської та Миколаївської областей, 5 з Кіровоградської і по 1 з Дніпропетровської, Запорізької та Луганської, 2 з Донецької області. Далі маємо 12 населених пунктів з Російської РфСР – 8 з Примор'я і по 2 з Краснодарської та Омської областей, 1 з Абхазької АРСР, 2 з Казахської РСР (Актюбинська область) і 1 з Киргизької РСР. Як і не може бути інакше, романіст Чернівецького університету наводить усі назви у російській формі.

З наведеного видно, що упорядникам дозволили (а, може, й доручили) збирати матеріал з молдаванських острівців далеко поза межами суцільної молдаванської території.

Для порівняння: коли на доручення Міжнародного комітету славістів (МКС) з 1963 року подано до Москви плян зібрати діалектологічні дані з суцільного масиву українських сіл Далекосхідного приморського краю, як також і з суцільних українських поселень сусідніх з Українською РСР областей Російської Федерації, то на відповідне прохання Києва з Москви прийшла коротка директивна відповідь: «Не рекомендується». Для загальнослов'янського діалектологічного атласу, схваленого тоді МКС, не видано з Букарешту для Києва зібраних уже діалектологічних даних з дельти Дунаю, Надсєреття та Мармароцини, мовляв, «мова йде про поселення свіжої дати».

Рецензований том «АЛМ» згадує в бібліографії також київський квадрат (том I) українського діалектологічного атласу як про використаний матеріал. Однак треба пояснити з нашого боку, що цей том «був зданий

до набору» ще в 1967 році і не появився досі, при чому важко сказати, коли він взагалі появиться. З Києва поінформовано про долю атласу так: «Якби Жилко (редактор цього тому – О. Г.) погодився поставити перед своїм прізвищем ще й Білодідове як співавтора атласу, цей квадрат уже давно появився б, – відразу б знайшлися оті потрібні 100 000 карбованців, а так то Бог знає, коли цей том надрукують». Подібно стоїть справа з львівським квадратом – другим томом того ж атласу.

Згідно з європейськими діалектологічними вимогами щодо повної інформації про мовнокультурну ситуацію в досліджуваних пунктах, додатковий зошит «АЛМ» приносить дані: 1) про національний склад даних місцевостей за кількістю сімей, 2) про наявність шкіл та мови навчання і про культурні установи та господарські підприємства і про професійну працю населення, 3) про засвідчені джерелами дати постановня окремих населених пунктів, 4) про перебування інформаторів поза межами своєї місцевости та інші особисті дані.

Щодо динаміки молдаванського етнічного елементу в Чернівецькій області та Молдавській РСР доводиться констатувати досить сильний процес румунщення українців у цілій низці населених пунктів – згідно з відомою басарабцям та буковинцям поговіркою: «Батько – рус, мати – рус, а я – Іван, молдаван». Цей процес відмічений у Чернівецькій області в районах: Глибока – сс. Широка Поляна, Нижні Станівці, Горбове; Сторожинець – сс. Красноільське, Міжріччя-Чудей, Волока; Новоселиця – сс. Магала та Бояни; Хотин – с. Колінковці. А в Молдавській РСР у таких районах: Брічани – с. Гриманківці; Фелешти – с. Калинешти; Рибниця – сс. Строенець, Ботушани, Михайлівка; Ананії

Нові — с. Ґура Бикулуй; Унгени — с. Петрешти; Комрат — с. Кочулія. Також в Одеській області відмічений цей процес: село Надрічне-Чарамурзи в Тарутинському районі.

До речі, в Басарабії відбувається подібний процес «молдавлення» болгар.

Відворотний процес українення молдаванів відбувається у селах Данул (Рипшканський р-н), Байрак (Горлівський р-н Донецької області), Волоське (Дніпропетровський р-н), Вишневе-Магалá (Татарбурнарський р-н Одеської області).

*

Коли в Молдавській РСР немає жодної української школи в селах з українським населенням (у селах з російським населенням є російська школа!), то в румунських селах Чернівецької та Закарпатської областей існують школи з «молдавською» мовою навчання.

Закарпатська область.

Тячівський район: у селі Діброва (Апша Нижня) — молдавська середня школа і дві семирічки; у селі Солотвина-Слатина — молдавська середня школа та семирічка (тут є також українська та російська середні школи). Рахівський район: у селі Біла Церква (Бісеріка Альба) — молдавська семирічка; у селі Середне Водяне (Апша Середня) — молдавська семирічка та дві чотирирічки.

Чернівецька область.

Глибоцький район: с. Байраки — на 400 молдавських родин одна молдавська середня школа; с. Ґорбове — на стільки ж родин молдавська середня школа і три чотирирічки; с. Дяківці (Проботешти) — також на стільки родин — молдавська семирічка та чотирирічка; с. Нижні Петрівці — на 650 молдавських і 150 українських та польських родин молдавська восьмирічка і дві українські п'ятирічки; с. Ниж-

ні Станівці — на 600 молдавських родин молдавська восьмирічка та чотирирічка; с. Порубне (Тереблеча) — на 600 молдавських і 50 українських родин молдавська середня школа та українська семирічка; с. Широка Поляна — на 300 молдавських родин молдавська восьмирічка. Новоселицький район: с. Бойни — на 2290 молдавських і 110 українських та польських родин молдавська середня школа та дві восьмирічки й українська семирічка; с. Ванчиківці — на 950 молдавських і 100 українських родин молдавська восьмирічка й українська чотирирічка; с. Дінавіці — на 950 молдавських і 20 українських родин молдавська середня школа; с. Магала — на 700 молдавських родин молдавська семирічка; с. Форосна — на 350 молдавських родин молдавська восьмирічка. Сторожинецький район: с. Воло́ка — на 1200 молдавських родин молдавська середня школа та восьмирічка; с. Красноільське — на 1400 молдавських родин молдавська середня школа та семирічка і російська середня школа та українська семирічка; с. Міжкрічя (Чудей) — на 390 молдавських, 140 українських і 60 російських та єврейських родин молдавська середня школа та восьмирічка й українська середня школа та російська восьмирічка; с. Ропча — на 650 молдавських родин молдавська семирічка та три чотирирічки. Хотинський район: с. Колінковці — на 1400 родин, національність яких не подана, молдавська восьмирічка й українська середня школа та чотирирічка.

У мішаних українсько-молдавських селах Миколаївської області сьогодні є тільки українські школи. До 1941 року в селі Сирова Кривоозерського району існувала молдавська школа.

Так само є в досліджуваних пунктах Дніпропетровської та Луганської (тепер знову перейменованої на Ворошиловградську) областей.

Зате в мішаних молдавсько-українських населених пунктах Запорізької області є російські школи. Наприклад, у селі Дунаївка Приозівського району на 800 родин існує російська восьмирічка. Так само стоїть справа у Донецькій області: у селі Новоїгнатіївка Волноваського району на 200 молдаванських і 40 українських та грецьких родин працює тільки російська семирічка.

У мішаних селах Кіровоградської області, як от Новоукраїнка та Мартоноша Новомиргородського району, де були тільки українські школи, з 1956 та 1957 років відкрито також молдаванські. Зате в мішаних селах Грузьке (Кіровоградський район) та Диківка (Знам'янський район) є тільки українські школи; а в селі Суботці (Аджемка) Знам'янського району є тільки російська середня школа, хоч там проживає 300 молдаванських і 400 українських та російських родин.

Одеська область.

Ще яскравіше проявляється така шкільна політика в Одеській області. В її ліводністровій частині молдаванські школи існують у таких селах: Ананьївський район: с. Гандрабури – на 1 500 молдаванських родин середня школа, восьмирічка та чотири чотирирічки; с. Долинське (Валегоцулове) – на 1 400 молдаванських і 600 українських та російських родин три молдаванські семирічки та російська середня школа. Котовський (Бірзульський) район: с. Гідерім – на 700 молдаванських родин російська середня школа; така сама ситуація в с. Стара Кулька, де проживає 800 молдаванських родин. У праводністровій (басарабській) частині відносини ще гірші. При зедо-

вільному забезпеченні румунів («молдаванів») та росіян національними школами в системі «шкіл міністерства освіти Української РСР» русифікуються українці й болгари. Але цих фактів годі знайти у великому томі «Історія міст і сіл УРСР. Одеська область» (Київ, 1969), де багаті різних панегіриків на адресу місцевих партійних кациків. Шкільну політику в цій частині Одеської області викривають статистичні дані в рецензованому «АЛМ». Білгородський (Акерманський) район: с. Козацьке (Гура Рошія) – на 350 молдаванських і 300 українських родин одна українська середня школа; с. Крутоярівка (Молдавка) – на 640 молдаванських і 20 українських родин одна молдаванська середня школа. Болградський район: с. Криничне (Чішмеваруїта) – на 1 200 болгарських родин російська середня школа. Ізмаїльський район: всі досліджувані молдаванські села мають свої національні школи – села Криничне (Аджікурда), Утконосівка (Ердекбурну), Долинське (Анадолька), Лиманське (Фрекацей), Озерне (Бабеле), Плавні (Балта), Орлівка (Картал). Подібне і в Кілійському районі – села Дмитрівка та Червоний Яр (Китай). Однак у районному центрі Кілії, де на 19 740 населення («УРЕ», том 17 подає кількість його в 1965 році на 23 000 – О. Г.) було 9 275 українців, 2 760 молдаванів, 6 665 росіян, 460 євреїв і 580 болгар, українці посідають дві восьмирічки, молдавани – російсько-молдаванську середню школу, росіяни – чотири середні школи і три восьмирічки, а євреї та болгары – дві т. зв. «спеціальні школи». Татарбунарський район: с. Кам'янське (Ташлик) – на 500 молдаванських і 500 українських родин одна російська середня школа та російська восьмирічка; с. Борисівка – на 480 молдаванських і 30 українських, російських та

болгарських родин одна молдавська восьмирічка; с. Жовтий Яр (Сарияр) — на 250 молдавських і 110 українських родин російська середня школа.

Не треба, мабуть, аж підкреслювати, що всі школи в досліджуваних для «АЛМ» населених пунктах Російської РФСР та середньоазійських республік є виключно російські.

Пояснення: при назвах місцевостей на першому місці подані нові їхні назви, в дужках — старі, що їх ще далі вживає місцева людність. Це зроблено, щоб легше зидентифікувати їх на мапах.

*

Ці докладні дані про національне шкільництво ми навели тому, що нам не раз довелось чути від українців у сателітних державах т. зв. народної демократії, що ліквідація українських шкіл у цих державах (чи навіть лекцій української мови) виправдується таким ніби ствердженням: «Так само, як в Українській РСР немає національних меншинних шкіл, так і тут зліквідовано українські». Що перша половина цього твердження фальшива, якнайвиразніше доводить вищеподана детальна статистика.

На закінчення одне зауваження. На X міжнародному

лінгвіністичному конгресі, що відбувся в 1967 році в Букарешті, я поставив критичні питання з приводу «колективної доповіді» з СРСР, що її прочитав російський мовознавець Філін. В цій доповіді прославлялася «найсправедливіша в світі впродовж історії» національно-мовна політика в Радянському Союзі (див. моя стаття в «Сучасності», ч. 11, 1967, стор. 62–68). Тоді присутній Іван Білодід зараз же послішив на допомогу доповідачеві з «статистикою» українського шкільництва в УРСР, очевидно, у формі відповідних «відсотків». Свої докладні застереження я подав, як це в таких випадках водиться, в письмовій формі для «Актив конгресу». У 1969 році в Букарешті появився перший том цих активів. Там після тексту доповіді, прочитаної Філіном, опубліковано широке вияснення І. Білодіда (куди ширше, ніж під час дискусії), при чому подано дуже коротко, що, мовляв, «у дискусії брав участь також О. Горбач». Мою письмову репліку до Філінової доповіді просто «злизав цензор».

На мою листовну скаргу до редакторів тому прийшла відповідь, що вони, мовляв, моєї репліки не отримали.

Олекса Горбач

Шокуюча реторика і спокійна розповідь

Роман Бабовал, НАВИЩО ПРО ТЕ ЗГАДУЮ? Лювен, 1969, в-во Зоря. Накладом автора, на ротаторі.

Олег Коверко, ВТЕЧА. Нью-Йорк—Чикаго, 1969, в-во Нью-Йоркської групи.

Колись Джон Кітс зауважив, що значно легше говорити про те, якою поезія повинна бути, ніж її творити. І це правда. Реакція критика, у великій мірі, це конфронтація його власного моделю поетичної творчості з предметом його критики — під-

порядкування останнього попередньому. І горе такій поезії, яка в такому чи іншому сенсі або заперечує цей модель або не зовсім відповідає його нормам. Мою реакцію на першу збірку Бабовала я хотів би звільнити від такої конфронтації і поди-

витися на неї, коли це взагалі можливо, з погляду властивої їй іманентности.

Кітс сказав також, що коли поезія не виникає так природно, як листя на дереві, тоді хай вона взагалі не виникає. Перечитавши збірку «Навіщо про те згадую?», я прийшов до висновку, що хоч деякі вірші Бабовала виросли як листя на дереві, інші появилися тільки як хемічний сурогат декоративної мертвотности.

Чому такий контраст? Маю враження, що причини такого успіху і невдачі лежать, з одного боку, в поетовій несміливості зважитися на власний спосіб, на власну форму поетичної творчости, а з другого — вважати за поезію все, що він написав. Ця несміливість і цей брак дискримінації від'ємно відбилися на збірці Бабовала. Замість бути естетично суцільною, формально витриманою, вона — амальгама і сумнівної вартости силабо-тоніки і довільно організованих конструкцій, і наївно відкритих метафор та герметично закритих образів, і виляналих мовних стереотипів, і водночас свіжих синтактичних комбінацій.

В основному, поетична увага Бабовала зосереджена на фізичному довкіллі, в якому йому доводиться перебувати. Він рідко задивлений у дійсність поза дійсністю, він рідко трансформує наявну емпіричність у символ чи у метонімію. Ця наявна емпіричність представлена релятивно багатою кількістю оригінальних і меншою кількістю неоригінальних образів. У більшості випадків поет буде ці образи за допомогою епіфоричної метафори. Ця метафора, не зважаючи на часту наявність одної теми у вірші, рідко коли стає розгорненою. Вірші Бабовала це радше мозаїка різних по-

нять, різних образів, різних, часто незінтегрованих, лексем. Так, наприклад, в одному вірші поет акумулює такі семантично відмінні поняття, як асфальт, буфет, тракторія, латаття, чемодан, таксі і ще багато дечого. В наслідок такого словесного навантаження синтакса Бабовала стає надто згущеною, важкуватою, «перепоетизованою». Це навантаження притуплює увагу читача і нівелює його емотивне єднання з віршем. Маю враження, що Бабовал перебуває в полоні незвичної лексики, яку він старастся за всяку ціну вплести в тканину свого вірша. Звідсіля, мабуть, у Бабовала й антоновичівські сонця у різних позах візуальности, і коротичівські дзеркала, і драчівські протуберанці та всякий інший арсенал уже сьогодні автоматизованої поетичної лексики шестидесятників. Цим я не хотів би сказати, що така мозаїчна перевантаженість сама собою менше ефективна, ніж семантично лаконічний вірш. Справа в тому, що у Бабовала ця перевантаженість часто робить вірш механічним. Майже все, що він висловлює, обов'язково мусить мати відповідний образ. Виходить, що те, що не піддається образній трансформації — не поезія. Таке «за всяку ціну» творення образів часто чинить насильство і над мовою, і над предметом поетових спостережень. Такі, наприклад, образні передачі, як «у мерехтливій повені зір я лежав», «день гострить самоти ножі», «сонце так пасилося», «з очей моїх б'є до нього мій подив глибокий», «могутні плечі рідних слів», або навіть цілі куплети, пошматовані надто штучною інверсією, звучать як псевдоклясичні вірші Тредьяковського. Часто, як, наприклад, у випадку «Баляди про смерть Сонця», (де сама

вже назва нагадує Драча), після ефективного образу першого катрену («Упало Сонце в домовину ночі») поет виявляє повне безсилля довести свою тему до її тематичного й емоційного вищереження. Часто ця наснага до обов'язкового образотворення кінчається такою банальністю, як «простір долонь», «щедрість долонь», «емкість долонь», «осіяність долонь» і ще щось там про долоні.

У тактометричних віршах Бабовалові рішуче не щастить. А не щастить йому передусім через його обмежене знання української фонетики та мови взагалі. Процес поетичного звукопису у цих віршах мусів би бути автоматично контрольованим, мусів би відбувалися без вагання про правильність наголосу чи морфологічної флексії. Мовна обмеженість Бабовола виявилася в таких дивовижних наголосах, як потоки́, зморшкы́, сонця́ (в родовому однини), голору́ парті́ї, каменя́, реготі́, щелепí, на мості́ і багато інших. Під тиском вимог тактометричного вірша Бабовал виявився не в силі задовольнити цілий комплекс мовних компонентів тексту. У цих віршах читач знаходить, наприклад, такі мовні нонсенси, як згадуване вже «сонце так пасилося», «вимінували з темноті сніжинки».

Таке насильство над українською мовою не виправдане навіть тим фактом, що поет її за своїх у чужому оточенні. Він міг звернутися за порадою до людей, компетентних у цих питаннях і усунути з тексту ці мовні незграбності.

Значно успішніше працює Бабовал з віршем, звільненим від формальних аксесуарів. Не сковуючи свою увагу (а увага у Бабовала, треба сказати, багата) конвенційною формою вірша,

йому вдається передати свою візію довколишньої дійсності. Він зокрема дивує нас своєю пластичною макабричністю, своїми стрибками в гротеск та абсурд. Такі стрибки, як різкі і згуслі мазки в малярстві, роблять його вірш сильно підкресленим та опуклим. У таких щасливих і частих випадках Бабовал, поза всяким сумнівом, поет.

*

Вірші Коверка вільні від тієї шокуючої реторики, яку ми бачили у Бабовала. Це спокійна, часто надто спокійна, розповідь про незвичний пейзаж, про літо та осінь, про ліс та море, про людей у такий чи інший момент їхнього існування. Вільність віршів це короткі описові твердження з чітким, безпосереднім відношенням до предмета, події чи переживання. Світ поета пластичний, буколічний, безконфліктний. Навіть коли його «дюни рапавими пальцями випираються в підгір'я лісу», коли «тіні-боппер, упнувши стегна поміж стегна танцює танець юної події», коли «статечний негр у кабаретній умивальниці стоїть на чатах чистоти і з очима вдячності бере милостиню від прохмелених добродіїв», картина залишається спокійною. Світ поета — це світ «блакитних снів спокою», рівномірного «коливання лібідо», «солодкої втоми», «присстрасного заспокоєння».

Поет нерado виходить поза опис та твердження. Складається враження, що поміж зовнішньою буколікою і внутрішнім світом поета існує повна аналогія. Ні тут, ні там немає вибухів, заперечень. Інтерспекція поета рідко переходить невинність таких порожніх прислівників як «млосно, тужно».

У такій функціональній обмеженості поезія Коверка має свій чар. Редукуючи майже до міні-

муму, так би мовити, онтологічний аспект свого предмета, ця поезія досить вишукано конкретизує його матеріяльну ілюзорність. В основному, за допомогою прозопопеї, вона трансформує цю матеріяльність у живі істоти. Поетові залежить на тому, щоб його передача бу-

ла філігранна, акустично гармонійна, незвична. Звідсіля його нехить до евфонічного стаккато і тенденція до розгорненого речення.

У своїй поетичній непретенсійності Коверко здобуває право на претенсію.

Іван Фізер

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

Ніби-парламентаризм облудної «конституційності»

Диктатура тоталістської ком-партії постійно тримає радянського громадянина в стані «політичного і трудового піднесення»: ледве закінчилися банальні, шаблонні та ходульні «урочистості» з приводу 100-річчя з дня народження «великого Ілліча», пов'язані з прерізними «соціалістичними виробничими зобов'язаннями», як зараз же після цього почалася підготовка для відзначення перемоги у «великій вітчизняній війні», щоб рівнобіжно з цим проводити «загальнонародну» кампанію для «виборів» до всесоюзної верховної ради — до законодавчого представництва «нового типу» в «конституційних» умовах «демократії» також «нового типу». Не треба аж нагадувати, що й в останньому випадку виборці знову брали на себе чергові «соціалістичні зобов'язання» або завищували взяті вже раніше.

14 червня відбулося «всенародне свято виборів», а наступного дня всі радянські засоби масової інформації проголосили «перемогу бльоку комуністів і безпартійних» у «виборах». Можна з цього приводу поставити фактично вже трафаретне питання: перемога —

над ким? І можна відповісти: ясно, над виборцем і над здоровим глуздом нормальної людини. Хоч і така відповідь стала також уже трафаретною. Все, що відбувається навколо радянських т. зв. «виборів», є виявом цинізму партійних можновладців і щодо конституції, і щодо виборчого закону, і щодо демократії, і щодо парламенту; до речі, всі ці інституції офіційно визначаються окресленням, що вони є «нового типу».

Фактично можна було собі заощадити всю т. зв. виборчу кампанію і самі «вибори» вже 5 травня, коли в усьому СРСР стало відомо, в яких виборчих округах погодилися кандидувати всесоюзні політбюрократи та секретарі ЦК КПРС. Їхня «вселаскавіша згода» була подана у «Відкритому листі окружним виборчим комісіям для виборів до верховної ради СРСР», опублікованому в усій радянській пресі 6 травня 1970. З того часу кожний читач цієї преси міг якнайточніше встановити, хто в якійнебудь окрузі буде «переможцем». Бо саме до того дня в багатьох виборчих округах багатократно були «висунені кандидатами» згадані політбю-

рократи та секретарі. Ця кількості залежала від позиції, що її посідає даний член чи кандидат на члена політбюро ЦК КПРС або секретар ЦК. Наприклад, Леонід Брежнев був «висуванцем» у найбільшій кількості виборчих округ, за ним у належній відстані йшли Підгорний та Косигін і лише за цими двома — інші. На Україні найбільшу кількість висуваних місць партійний апарат зберіг за Петром Шелестом; до речі, куди менше ніж за Підгорним чи Косигіном у все-союзному масштабі.

*

Не зважаючи на те, що все-союзна та республіканські верховні ради мають тільки декоративний (точніше окресливши, окомиллювальний) характер, все ж таки всі найвидатніші партійці хочуть посідати в колекції нагрудних медалей та орденів також і значок депутата ВР СРСР чи принаймні депутата ВР відповідної союзної республіки. На біржі декорацій депутатські значки останніх цінуються куди нижче. Наприклад, перші секретарі обкомів обов'язково «обираються» депутатами ВР СРСР, другі секретарі (також обов'язково) — тільки республіканських ВР.

Як відомо, ВР СРСР складається з двох «палат» — ради Союзу і ради національностей, при чому, принаймні на нашу думку, перша є політично важливіша, і її депутати належать до дещо вищої категорії. При «соціалізмі» російського видання дуже пильно зберігається функціонерське зрізничкування, в порівнянні з яким етикета пізньосередньовічного еспанського королівського двора відгонить плебейством.

Для проведення виборів в Українській РСР були створені 182 виборчі округи, в тому числі 150

до ради Союзу і 32 до ради національностей; щодо останніх то на кожну союзну республіку припадає та сама кількість.

Варто проаналізувати, кого «послав народ УРСР депутатами» у всесоюзний «законодавчий орган».

Почнемо з «найвищої ланки» партійного апарату, тобто з політбюро та секретаріату ЦК КПУ. На 16 членів цієї «ланки» висунено кандидатами тільки 13 осіб. Депутатських значків «не удостоєні»: Василь Дрозденко — член політбюро та секретар ЦК КПУ, до 1960 року перший секретар комсомолу України; Василь Клименко — кандидат політбюро ЦК КПУ та голова Республіканської ради профспілок УРСР; проф. Федір Овчаренко — кандидат політбюро та секретар ЦК КПУ, який командує «всім ідеологічним фронтом» в Українській РСР. Сьогодні це важко встановити, що стало причиною їхнього пониження. Також впадає в очі, що не «висунено» Володимира Семичастного — одного з перших заступників голови ради міністрів УРСР, члена ЦК КПРС та колишнього шефа всесоюзного КГБ. Можна по-різному робити спекуляції з цього приводу, наприклад, що незабаром вони «будуть звільнені від своїх потеперішніх обов'язків у зв'язку з переходом на іншу роботу». Не виключене також, що на Україні заповідається чистка в партійному апараті, як це недавно сталося в Азербайджанській РСР.

З перших секретарів обкомів партії «обрано» всіх 25, у тому числі 5 до ради національностей (від Ворошиловградської, Закарпатської, Одеської, Тернопільської та Чернігівської областей).

Між всесоюзними депутатами від УРСР є аж 13 маршалів, генералів та адміралів, у тому

числі маршал Якубовський (що досі фігурує як член політбюро ЦК КПУ) та генерал-полковник Єпішев, головний політрук збройних сил СРСР. Крім цього, в Українській РСР чомусь «кандидували» 9 міністрів СРСР та 2 партійні функціонери всесоюзного масштабу, відібравши таким чином можливість кандидувати місцевим республіканським партійним бонзам.

З-поміж 25 голів облвиконкомів депутатами «обрано» тільки 5.

Усі вищеподані категорії зараховуються до «найвищої ланки суспільних діячів». До «високої ланки» треба зарахувати директорів промислових підприємств та радгоспів, голів колгоспів і головних інженерів та головних агрономів. До «середньої ланки» — бригадирів у промисловості та сільському господарстві, державних та партійних службовців нижчої ранги і механізаторів сільського господарства; до «низової ланки» — ланкових, колгоспників та робітників. До речі, такий розподіл за суспільними «ланками» введений офіційно в Ра-

дянському Союзі, при чому соромливо говориться тільки про «середню» та «низову» ланки.

Творчу та трудову інтелігенцію і науковців ми дозволимо собі виділити в окрему категорію.

Отож у відсотках склад всесоюзних депутатів від УРСР представляється так:

«найвища ланка»	39,00%
«висока ланка»	10,45%
«середня ланка»	12,63%
«низова ланка»	30,22%
інтелігенція (творча та трудова і науковці)	7,70%

Іншими словами, каста партійних, державних, військових та господарських бюрократів (в усіх трьох перших «ланках») становить 62,08% депутатів, тобто майже дві третини складу. Фізичні та розумові працівники — тільки 37,92%, або дещо понад одну третину. Однак, не зважаючи на таку кричущу диспропорцію, партійний агітпроп постійно цинічно говорить про «загальнонародну державну систему» — про «державу робітників, колгоспників і трудової інтелігенції».

В. П. С.

Виставка «1200 рік»

Західноєвропейське мистецтво кінця 12 стол. і початку 13 стол. відзначається надзвичайним розквітом. Ще донедавна історики мистецтва розглядали цей період як перехідний від романської суворости до готичного «реалізму». Однак, згідно з Томасом Говінгом, директором Метрополітального музею в Нью-Йорку, який є довголітнім дослідником середньовіччя, 1200-і роки заслуговують на окрему увагу: це — період цілком окремого стилю, що відрізняється і від пізнього романського, і від раннього готичного стилів.

Серед великого багатства (понад 350 експонатів) середньовічних скарбів на ювілейній виставці нью-йоркського Метрополітального музею з приводу 100-річчя його існування можна було вперше побачити Христове роп'яття із слонової кости (1200 рік), яке зберігалося в манастирі св. Едмунда в Бурі (Англія). Це розп'яття недавно «відкрив» Т. Говінг.

Стиль 1200-их років характеристичний передусім тим, що тут відкинута сувора романська геометричність, при чому дуже успішно поєднано органічність форми людського тіла з динамізмом внутрішньої духовости. З початком 13 стол. цей стиль стає спокійнішим, лагіднішим і, навіть можна б сказати, класичнішим. Форми — більш органічні та скристалізовані, навіть монументальні. У той час, уперше від часів давніх греків та римлян, людську постать показано як органічну і тривимірну структуру. Складки одягу, які на візантійських чи роман-

ських постатях прикривали природні круглі форми тіла, тепер виразно їх підкреслюють і ніби голублять їх. Сила показана при допомозі м'язів (а не тільки при допомозі відповідних розмірів), краса тіла виразно підкреслена, обличчя справді одухотворене, очі блищать внутрішньою наснагою, а жести є висловом внутрішнього почуття.

В експонатах виставки можна побачити сильний вплив античного, а зокрема також візантійського мистецтва на західноєвропейське середньовічне мистецтво.

Духова та фізична сила, вишуканість і вишуканість форм промінюють із зображень святих та світських осіб.

На виставці можна було милуватися вітражами собору в Шартрі, Богоматір'ю з Леже, мініатюрною капличкою (роботи Ніколя з Вердену) з собору в Турне, чудовими рукописами, різьбами з слонової кости чи дорогоцінних металів, мармуровими скульптурами, фресками, мозаїками тощо.

Як уже згадано, 1200-і роки ще й досі не цілком досліджені. Відомі тільки імена двох мистців: Бенедетто Антелами (з Італії) та Ніколя з Вердену. Хоч обидва майстри належать до тієї самої генерації, у них цілком різні підходи до мистецтва. Антелами — архітект і скульптор, відомий передусім своєю каплицею в Пармі, для якої він вирізьбив скульптури на трьох її порталах. Ніколь з Вердену відомий емальми з амвону в Кльостенбурзі (1181) та згаданою вже капличкою в Турне

(1205). Вони обидва знайомі з класичним мистецтвом. Капличка Ніколя зокрема знаменито висловлює і визначає стиль 1200-их років. Цей скульптор майстерно поєднує духовість й органічність людських істот. Гуманістичний вплив видно в статуй Мойсея з Мосану, як також у багатьох зображеннях Богоматері з дитям. Найвиразніше втілюють гелленістичний ідеал краси та мужности різьблені з каменю голови святих і світських осіб.

У найкращій залі виставки була експонована частина церкви, стіни якої прикрашували вітражі з Реймсу, Руану, Льозанни, Страсбургу та Кентербері. Тут у центрі красувалася

прекрасно вирізьблена надгробна статуя Елеонори з Аквітанії, зображеної молодою стрункою та елегантною жінкою в стані цілковитого спокою.

Окреме захоплення викликали різьби з слонової кости (наприклад, сховак для моцей з Дармштадту) та різні металеві літургічні предмети. Декоративність та високий мистецький рівень віддзеркалювався зокрема у виставлених середньовічних рукописах.

У цілому ювілейна виставка залишила в глядача справжню душевну насолоду — своїм високим мистецьким рівнем і глибоким гуманістичним та релігійним змістом.

Ірина Федішин

Біографічні нотатки

АНТОНІ ГЕКТ (*ANTHONY HECHT*) народився 1923 року в Нью-Йорку, де постійно мешкає. Викладає літературу в одному з нью-йоркських коледжів. Збірки: «*A Summoning of Stones*», «*The Seven Deadly Sins*», «*The Hard Hours*» та інші. Перекладає з німецьких і французьких поетів. Неодноразово нагороджуваний літературними преміями в ділянці поезії.

ФЕРДІНАНД ОТТО МІКШЕ народився 1910 року, німецького походження, колишній офіцер чехо-словацької армії. Під час другої світової війни працював у штабі ген. де Голля. Тепер працює в рамках військово-наукових дослідів НАТО і з цієї ділянки опублікував багато праць французькою, англійською, еспанською та німецькою мовами. Друкована в цьому числі стаття — це розділ з його книжки «Капітуляція без війни», яка появилася німецькою мовою.

АЛАСТЕР РІД (*ALASTAIR REID*) народився 1926 року у Вітгорні (Шотландія). Кілька років викладав літературу в одному з американських коледжів, тепер працює як постійний співробітник журналу «*New Yorker*». Живе в Барселоні (Іспанія). Збірки: «*To Lighten My House*», «*I Will Tell You of a Town*», «*Fairwater*», «*Allth*», «*Ounce Dice Trice*», «*Supposing*», «*Passwords*» та інші. Багато подорожує.

ЯРИНА ТУДОРКОВЕЦЬКА (псевдонім), народилася в Західній Україні. Живе в Аллістоні, Канада. Друкувала свої поезії в «Новому шляху».

Віра Вовк

КАПША ХРЕСТА

Баляди-Симфонії

Книжка має 64 стор. Ціна — 2,50 дол. або відповідно в іншій валюті.

Книжку можна замовляти безпосередньо в нашому видавництві, у його представників в окремих країнах або в усіх українських книгарнях.

Зміст:

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 5 *Ярина Тудорковецька*. Птиці.
- 10 *Олекса Ізарський*. Київ (роман – III).
- 42 *Антоні Гект*. Лист.
- 43 *Аластер Рід*. Я до тебе.
- 44 *Олександр Филипович*. Смерть поетки.
- 48 *Йосип Гіряк*. Людина, якій «везло».

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 53 *о. Іван Гриньох*. Знищення Української Католицької Церкви російсько-більшовицьким режимом.
- 76 *Григорій Костюк*. Теорія і дійсність.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 88 *Фердінад Отто Мікше*. Міркування про можливу російсько-китайську війну.
- 92 *Мирослав Прокоп*. Про новий ленінський збірник та інше.

СПОГАДИ

- 103 *Люба Прокоп*. Бердичівська ніч.

РЕЦЕНЗІЇ, КРИТИКА

- 117 Про сусідські діалектологічні атласи (*Олекса Горбач*) – Шокуча реторика і спокійна розповідь (*Іван Фізер*).

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 122 Ніби-парляментаризм облудної «конституційности» (*В. П. С.*).

З МИСТЕЦЬКОЇ ХРОНІКИ

- 125 Виставка «1200 рік» (*Грина Федишин*).
- 127 Біографічні нотатки.

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, W. 9, Vic.

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maza 144
Buenos Aires

**Велико-
британія:** S. Wasylo
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 165, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschtikon

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 82
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ місячника «СУЧАСНІСТЬ» на 1970 рік

	одно число:	річно:
Австралія	0.80	8.40 дол.
Австрія	24.—	240.— шил.
Англія	0:7:0	8:12:0 фун.
Аргентина	1.50	15.— пез.
Бельгія	50.—	500.— бфр.
Бразилія	1.50	15.— н. круз.
Венесуела	1.20	12.— ам. дол.
Голляндія	3.50	36.— гул.
Канада	1.30	13.— кан. дол.
Німеччина	3.50	36.— им
США	1.20	12.— ам. дол.
Франція	5.—	50.— ффр.
Швейцарія	4.—	40.— шфр.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 7,5 дол. річно.

Адреси для вplat:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
8 München 2, Karlsplatz 8/III
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
8 München 2, Promenadeplatz
Kto Nr.: 22/20457
Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольптерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх обов'язково на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі прізвища працівників нашого вид-ва, утруднюють і деколи унеможливають їхню реалізацію.

НОВІ КНИЖКИ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

У серії «Суспільно-політична бібліотека» появилися:
ч. 7 (26) — Документи ч. 5

УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ПІД СУДОМ КІБ

Матеріяли з процесів В. Чорновола, М. Масютка,
Б. Гориня та ін.

На зміст книжки складаються такі розділи: Справа Вячеслава Чорновола — Справа Михайла Масютка — Справа Михайла Озерного — Справи Ярослава Геврича, Івана Геля та Ярослави Менкуш — Справа Михайла Гориня — Справа Святослава Караванського — Звернення представників громадськості України — Приклади адміністративного переслідування за переконання — Додатки.

Книжка має 252 стор. Ціна — 4,90 ам. дол. у картоновій оправі, 5,90 ам. дол. у полотняній або відповідно в іншій валюті.

ч. 6 (25)

Анатоль Камінський

ЗА СУЧАСНУ КОНЦЕПЦІЮ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Передмова Мирослава Прокопа

Книжка має 136 стор. Ціна — 2,50 ам. дол. або відповідно в іншій валюті.

Обидві книжки можна замовляти безпосередньо в нашому видавництві, у його представників в окремих країнах або в усіх українських книгарнях.